

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઇ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમતા પૂર્વક કરે છે. સમાજના વિશાળ વર્ગને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ મેળવતાં છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખૂ રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘર સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન આપવા સાથે અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.
અસ્તુ!

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય
કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

સમાજકાર્યમાં સ્નાતક (Bachelor of Social Work - BSW)
BSW – 404 ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન (Field Work & Report Writing-IV)

નિદર્શન (Direction)

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
કુલપતિ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદક (Editor)

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સહ-સંપાદક (Co-Editor)

શ્રી આશિષ વસાવા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. જયેશ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. શિલ્પા રાજયગુરુ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રી કરણસિંહ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ (Subject Committee)

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) મગનભાઈ પરમાર

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા

પ્રો. (ડૉ.) ભાવના મહેતા

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય પરામર્શન (Subject Review)

ડૉ. વિપીનભાઈ મકવાણા

ફિલ્ડ ઓફિસર, સમાજકાર્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

લેખન (Writing)

ડૉ. શિલ્પા રાજયગુરુ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,

શ્રી હર્ષદભાઈ સોલંકી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય વિભાગ, બાલાસિનોર વિદ્યા મંડળ સંચાલિત એમ. એસ. ડબલ્યુ કોલેજ,
બાલાસિનોર, મહિસાગર

ડૉ. વિનોદભાઈ સોનવણે

એસોસિયેટ પ્રોફેસર અને I/C પ્રિન્સીપાલ, બાલહંસ કોલેજ ઓફ સોશિયલ વર્ક, થવા, ભરૂચ

ભાષા પરામર્શન (Language Review)

પ્રિ. ધનશ્યામ ગઢવી

નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા

પ્રકાશક (Publisher)

કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશન વર્ષ :

2024 (પ્રથમ આવૃત્તિ)

ISBN NO:

978-93-5598-896-6

978-93-5598-896-6

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

BSWR-404 ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન

વિભાગીય પરિચય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સમાજકાર્યના આ પાઠ્યક્રમમાં ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન અંગેની બાબતો જુદા-જુદા BSWR-404 પાઠ્યક્રમમાં જેમાં એકમ - 1 થી 6 નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં પ્રકરણ એકમાં શહેરી સમુદાયની વિભાવના અને વહીવટી માળખા અંગેની બાબતો સમજાવવામાં આવી છે, શહેરી સમુદાયની વિભાવના (Urban Community Concept) અને વહીવટી માળખું (Administrative Structure) એક મહત્વપૂર્ણ વિષય છે, જેમાં શહેરના વિકસિત સમુદાયોની રચના અને વ્યવસ્થા અંગે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આમાં વ્યક્તિઓ, પરિવાર, સમુદાય, અને શહેરી સંસ્થાઓ કેવી રીતે પરસ્પર સંલગ્ન છે અને નગરીય સુવિધાઓનું સંચાલન કેવી રીતે થાય છે તે વિશે સમજાવવાની કોશિશ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કરી છે. પ્રકરણ બેમાં શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓનો પરિચય અંગે વાત કરવામાં આવી છે જેમાં શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓ એ વસ્તુઓ છે જે શહેરના લોકોએ તેમના દૈનિક જીવનને સરળ બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લે છે. આ સંસાધનો અને સેવાઓ શહેરી વિસ્તારોમાં રહેનાર લોકોના આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગાર, અને સુવિધાઓ માટે જરૂરી છે. શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓ નક્કી કરે છે કે શહેરમાં લોકો કેવી રીતે જીવતા છે અને શહેરી વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તેની બાબતો છે. પ્રકરણ ત્રણમાં શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ અંગેની વાત કરીએતો શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ એ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે, જેના થકી શહેરોના વિકાસ અને સુધારણા માટે નીતિ, યોજનાઓ, અને પ્રોજેક્ટ્સ અમલમાં લાવવામાં આવે છે. પ્રકરણ ચારમાં આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંબંધિત મુદ્દાઓમાં ક્ષેત્રકાર્ય અંગેની સમજણ વિકસાવવામાં આવી છે, પ્રકરણ પાંચમાં શહેરી સમુદાયની સામાજિક - આર્થિક વ્યવસ્થા અંગે માહિતી મેળવીને તે અંગે જાણકારી મળે છે. વળી, પ્રકરણ છમાં શહેરી ક્ષેત્રકાર્યનું અહેવાલ લેખન અંગેની સંપૂર્ણ જાણકારી આપવામાં આવી છે.

1. એકમ - 1	શહેરી સમુદાયની વિભાવાના અને વહીવટી માળખું	01
2. એકમ - 2	શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓનો પરિચય	11
3. એકમ -3	શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ	22
4. એકમ - 4	આરોગ્ય, સ્વછતા અને પર્યાવરણ સબધિત મુદ્દાઓમાં ક્ષેત્રકાર્ય	35
5. એકમ - 5	શહેરી સમુદાયની સામાજિક - આર્થિક વ્યવસ્થા	54
6. એકમ - 6	શહેરી ક્ષેત્રકાર્યનું અહેવાલ લેખન-2	70

-: રૂપરેખા :-

1.0 હેતુઓ

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 શહેરી સમુદાયની વિભાવના

1.3 શહેરી સમુદાયનું વહીવટી માળખું

1.4 ઉપસંહાર

1.5 તમારી પ્રગતી ચકાસો

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

1.7 સંદર્ભ ગ્રંથો

1.0 હેતુઓ :

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- 1) નગરીય સમાજ અંગેની સમજણ, નગરીય સમાજ અંગેની વિસ્તૃત જાણકારી મેળવશે.
- 2) નગર વ્યવસ્થાઓ અને રચનાઓ અંગેની જાણકારી મળશે.
- 3) નગરના વહીવટી માળખાની સમગ્રલક્ષી પરિસ્થિતિ અંગે જ્યાલમેળવો.

1.1 પ્રસ્તાવના

શહેરી સમુદાય (Urban Community) એ તે સમુદાય છે જે શહેરોમાં રહેતા લોકો દ્વારા રચાય છે. આ સમુદાયમાં લોકો વિવિધ વ્યવસાયોમાં જોડાયેલા હોય છે અને તે પ્રમાણભૂત શહેરીય જીવનશૈલીનો અનુસરણ કરે છે. શહેરોમાં જનસંખ્યા વધુ હોય છે અને સંકુચિત જગ્યાઓ, મકાન, ટ્રાફિક, મોડર્ન ટેકનોલોજી, ઉદ્યોગો અને સેવાઓની ભરી છે.

શહેરી સમુદાયના લક્ષણો કે તેની વિશેષતાઓની વાત કરીએતો શહેરોમાં લોકોની સંખ્યા વધુ હોય છે, જે ઘનતા ધરાવતી રહી છે. અહીં અનેક ઉદ્યોગો, નોકરીઓ અને નવું બિઝનેસ વિકસિત થાય છે. વિવિધ જાતિ, ભાષાઓ, સંસ્કૃતિઓ અને પરંપરાઓના લોકો અહીં રહે છે જેથી અહીં સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે. ઘણા લોકો અતિશય તાલીમ અને નોકરી માટે એક શહેરથી બીજું શહેરમાં ફરે છે એટલે અહીં પ્રવાસી વસ્તી પણ છે, આ સમુદાયને વિવિધ સેવાઓ જેમ કે આરોગ્ય, શિક્ષણ, ગેસ, પાણી, અને અન્ય માળખાની જરૂરિયાતો છે. ઉચ્ચ પ્રમાણનું આરોગ્ય, શિક્ષણ, વાહનવ્યવહાર, અને મનોરંજનના કાર્યક્રમો ઉપલબ્ધ છે.

1.2 શહેરી સમુદાયની વિભાવના :

શહેરી સમુદાય એ એવા લોકોના ગ્રુપને ક્વર કરે છે જે શહેરોમાં વસે છે અને જે પોતાના રોજિંદા જીવન માટે એકબીજાના સાથે મળીને કામ કરે છે, વહીવટ કરે છે અને સામાજિક, આર્થિક,

સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આ સમુદાયનો વિકાસ શહેરના ભૌગોલિક, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓ પર આધાર રાખે છે.

- લ્યુઈસ મમફરડ (1940) -

મમફરડ સામાજિક ક્રિયા અને સાંસ્કૃતિક ટકાઉના માનવાતાની એ શહેર કે, વિચારશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા માટે અનિવાર્ય છે. તેમના મતે, શહેર એ એક એવું સ્થાન છે જ્યાં માણસો વચ્ચે સાથે મળીને ક્રિયાવલિ અને વિચારોનું વિનિમય થાય છે.

- લુઈસ વર્થ (1938) -

એ શહેરની વ્યાખ્યા “સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વિવિધતાનો કેન્દ્ર” તરીકે કરી. તેમનું માનવું હતું કે, શહેર એ એ જગ્યા છે જ્યાં નાગરિકો સામાજિક રીતે એકબીજા સાથે સંલગ્ન થાય છે અને એથી સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન અને વૈવિધ્યતા વિકસિત થાય છે. તેઓ માનતા હતા કે શહેરોમાં લોકો સંસ્કૃતિ, ભાષા, ધર્મ, જાતિ વગેરેના ભાગીદારો તરીકે વિવિધ રીતે મળતા હોય છે.

શહેરો તે શહેરી સ્થળો છે જે શહેરી વિશ્લેષણ પ્રક્રિયામાં સૌથી વધુ ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. આ એટલા માટે છે. કારણ કે તેઓ શાસન અને વહીવટનું કેન્દ્ર છે. અહીં તપાસવામાં આવેલ મુખ્ય મુદ્દાઓ આરોગ્ય સંભાળ, શિક્ષણ, પોલીસ અને અગ્નિશમન સેવાઓ, આવાસ, અપરાધ, ડ્રગ વ્યસન, રોજગાર અને કર છે. આવી સ્થિતિમાં, પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે શહેરી સ્તરે શહેરી પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ કેવી રીતે કરવું જોઈએ? આજના જીવનમાં શહેરો એટલા સામાન્ય બની ગયા છે કે તેમની સાથેની વાતચીત તેમની જટિલતાઓને છુપાવે છે. તેનું એક કારણ બહુકેન્દ્રી શહેરી જગ્યાઓનો વિકાસ છે, જેના કારણે શહેરો અલગ અલગ અવકાશી શહેરી કેન્દ્રો બન્યા છે .

વિશ્લેષણાત્મક સ્તરે શહેરનો ઉપયોગ કરતા પહેલા, તેને વ્યાખ્યાયિત કરવું જરૂરી છે, તે પછી જ તેના વિવિધ પરિમાણો, કામગીરી અને શહેરી અવકાશી પદાનુક્રમમાં તેની ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરવા માટે વૈચારિક સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ સંશોધક માટે શહેરના જટિલ સામાજિક સંગઠનને ઘટાડવાનું અને તેને નાના વ્યવસ્થિત ભાગોમાં વિભાજિત કરવાનું શક્ય બનાવે છે, જેથી તે ઈચ્છિત પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકે. શહેરને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં મોટી સમસ્યા એ છે કે તેને કોઈ એક ચોક્કસ વર્ગીકરણમાં જોઈ શકાતું નથી, બલ્કે તે સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક પ્રતીકોના જાળા જેવું છે (હર્સન એન્ડ બોલેન્ડ, 1990). આ રીતે, શહેરો સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, આર્થિક સાહસો અને સામાજિક ફેબ્રિકના કેન્દ્રો છે. આ બધું શહેરની વિશેષ ગુણવત્તા તરફ દોરી જાય છે, જે તેને અન્ય શહેરી વિસ્તારોથી અલગ પાડે છે અને તે એ છે કે શહેર શાસન અને વહીવટનું કેન્દ્રિય બિંદુ છે.

શહેરો પણ સામાજિક-આર્થિક માળખામાં આર્થિક ઉત્પાદન અને વપરાશના મહત્વપૂર્ણ બિંદુઓ છે (Tabb & Sawers, 1984). ઉપનગરો અને અન્ય વિસ્તારોમાં મૂડી ખસેડવાનો મુદ્દો હજુ પણ ચર્ચાનો વિષય બની શકે છે. પરંતુ, ઉત્પાદક સેવા કેન્દ્રો (નાણાકીય અને કાનૂની સેવાઓ), ભારે અને હળવા ઉત્પાદન સાહસો, વેરહાઉસ અને વિતરણ કેન્દ્રો માટે શહેરો પ્રથમ પસંદગી રહે છે. શહેરો અને દેશ વચ્ચે ઉત્પાદનનો આ સંબંધ નવો નથી; વસાહતી યુગ (બેન્જામિન, 1984) થી શહેરો અમેરિકન આર્થિક વિકાસમાં કેન્દ્રસ્થાને રહ્યા છે,

1.3 શહેરી સમુદાયનું વહીવટી માળખું :

વહીવટી માળખું એ તે સંસ્થાઓ, પ્રાધિકરણો અને તંત્રોને દર્શાવે છે. જે શહેરના વિકાસ, સુખાકારીને અને સેવાઓ માટે જવાબદાર હોય છે. સેવાઓ અસરકારક અને યોગ્ય રહે તે માટે આ વહીવટનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નગરના નાગરિકો અને નગરના ઉદ્દેશ મુખ્ય વહીવટને માટે સારી અને અસરકારક સેવાઓ પૂરું પાડવાનો છે. આ માળખું વિવિધ સ્તરો પર કાર્ય કરે છે, જેમ કે નગરપાલિકા, નગરપાલિકા પ્રમુખ, કાઉન્સિલરો, અધિકારીઓ, અને અન્ય સંસ્થાઓ.

(1) શહેરના વહીવટી માળખા તરીકે નગરપાલિકા:

પરિચય: નગરપાલિકા (Municipality) એ સ્થાનિક સ્વાયત્ત સંસ્થા છે જે શહેરના વહીવટ અને વિકાસ માટે જવાબદાર છે. શહેરના નાગરિકોને વિવિધ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં અને શહેરના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે નગરપાલિકા મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. નગરપાલિકા એ નગરના વહીવટ માટે કાયદેસર રીતે સ્થાપિત કરાયેલ એક સંસ્થા છે, જેના દ્વારા નગરની સ્વચ્છતા, પાણી પુરવઠો, સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ, પબ્લિક ટ્રાન્સપોર્ટ, માર્ગો અને બીજા બહુમૂલ્ય પ્રોજેક્ટ્સ પર નિયંત્રણ અને માર્ગદર્શન મળે છે.

● નગરપાલિકા: વ્યાખ્યા:

નગરપાલિકા એ શહેરની સ્થાનિક શાસનકારી સંસ્થા છે, જે સ્થાનિક સ્તરે નાગરિકોના હિતોમાં નીતિ-નિર્માણ અને સેવાઓ પૂરી પાડે છે. શહેરના નાગરિકો એlected ગોઠવણ દ્વારા નગરપાલિકા માટે પોતાના પ્રતિનિધિઓ (કાઉન્સેલર) પસંદ કરે છે. નગરપાલિકા, જેને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (જ્યારે નગર વિશાળ હોય) પણ કહેવામાં આવે છે, શહેરના સુચિત ક્ષેત્રની શાસનવ્યવસ્થા અને જનસેવા માટે જવાબદાર હોય છે.

❖ નગરપાલિકાની રચના:

● મેયર (Mayor):

નગરપાલિકાનો પ્રમુખ એટલે મેયર, જે સામાન્ય રીતે ચૂંટણી દ્વારા નગરના નાગરિકો દ્વારા ચૂંટાય છે. તે નગરપાલિકાના નીતિ-નિર્માણ, નિર્ણયો અને નગરના વિકાસ માટે જવાબદાર છે. મેયર નગરપાલિકાના સૌથી ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે કાર્ય કરે છે અને નગરના નિર્ણયો માટે માર્ગદર્શન આપે છે.

● કાઉન્સિલર (Municipal Councilors):

નગરપાલિકાની કાઉન્સેલમાં નગરના વિવિધ વિસ્તારો (વોર્ડ)માંથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ (કાઉન્સેલર)નો સમાવેશ થાય છે. તેઓ નગરના રોજિંદા કાર્યને સંભાળતા હોય છે અને નગરના પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરી નિર્ણય લે છે. દરેક કાઉન્સેલર નગરના નાગરિકોની માંગ અને જરૂરિયાતોને સંપૂર્ણ રીતે રજૂ કરે છે.

● નગરપાલિકા પ્રમુખ અને કાઉન્સિલના કાર્ય:

વિકાસની યોજનાઓ: નગરના વિકાસ માટે નવા પ્રોજેક્ટ્સને મંજૂરી આપવી, જેમ કે નવા રસ્તાઓનું બાંધકામ, નમ્ર યુક્તિઓ, પર્યાવરણીય વિકાસ, આર્થિક વિકાસ માટે નીતિઓ તૈયાર કરવી. **સેવા અને સુવિધાઓ:** પાણી પુરવઠો, સ્વચ્છતા, નાગરિક આરોગ્ય, શિક્ષણ, આરોગ્ય કેન્દ્રો, હવન વગેરે

માટે જાહેર સેવાઓ પૂરી પાડવી. સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ: નગરની સફાઈ, કચરો વ્યવસ્થા, ગટર-નાળાઓની સફાઈ અને પર્યાવરણીય દુષણ ઘટાડવા માટે પગલાં લેવા.

- **લોકલ કર (Taxes):** નગરપાલિકા નગરના વિવિધ કરોને વસૂલતી છે, જેમ કે મકાન કર, જમીન કર, અને વીમાઓ વગેરે.

- **કર્મચારીઓ અને અધિકારીઓ:**

નગરપાલિકા વિવિધ વિભાગો ધરાવે છે, જેમ કે આરોગ્ય, શિક્ષણ, માર્ગ, ટ્રાફિક, પાણી પુરવઠો, ફાયર બ્રિગેડ વગેરે. આ વિભાગોના અધિકારીઓ, નિષ્ણાતો અને કર્મચારી નગરના રોજિંદા કાર્યને સંચાલિત કરવા માટે જવાબદાર છે.

- **નગર યોજના : (Urban Planning):**

નગરપાલિકા શહેરના વિસ્તાર અને વિકાસ માટે શહેરી યોજના (Urban Planning) બનાવે છે, જેમાં નમ્ર યુક્તિઓ, ઘરવખરી, રોડ પ્લાનિંગ અને અવકાશની રચના, આર્થિક વિકાસ અને નાગરિકોની સુવિધાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ યોજનાઓ નગરના ભવિષ્ય માટે ટકાઉ અને સુમેળભર્યું વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

લોકલ સેવાઓ (Public Services):

જળ પુરવઠો: નગરપાલિકા લોકો માટે પીવાના પાણીનો પુરવઠો સુનિશ્ચિત કરે છે.

વિદ્યુત સેવા: નગરમાં વીજળીની સપ્લાય અને જાળવણીનું સંચાલન પણ નગરપાલિકા દ્વારા થાય છે.

સ્વચ્છતા: નગરના રસ્તાઓ, નાળીઓ, અને પાર્શ્વ વિસ્તારની સફાઈ માટે નગરપાલિકા જવાબદાર છે.

જાહેર વાહન વ્યવહાર: નગરપાલિકા નગરમાં સારું ટ્રાન્સપોર્ટ સુવિધા પૂરી પાડતી છે.

(2) નગરપાલિકા પ્રમુખ (મેયર):

વ્યાખ્યા: 'મેયર' (અથવા હિન્દીમાં 'નગરપાલિકા પ્રમુખ', ગુજરાતીમાં 'મેયર') એ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન અથવા નગરપાલિકાના ચૂંટાયેલા વડા છે. ભારતમાં, મેયર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની કામગીરીની દેખરેખ રાખવા, શહેરી માળખાકીય સુવિધાઓનું સંચાલન કરવા અને શહેરો અથવા નગરોના વિકાસ માટેની નીતિઓના અમલીકરણની ખાતરી કરવા માટે જવાબદાર છે.

- **મેયરની ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ:**

નેતૃત્વ: મેયર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના નેતા તરીકે સેવા આપે છે અને તેના વહીવટને માર્ગદર્શન આપવા અને તેની નીતિઓને અસરકારક રીતે ચલાવવામાં આવે છે તેની ખાતરી કરવા માટે જવાબદાર છે.

સભાઓની અધ્યક્ષતા: મેયર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (અથવા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ) ની બેઠકોની અધ્યક્ષતા કરે છે અને ખાતરી કરે છે કે ચર્ચાઓ અને નિર્ણય લેતી વખતે યોગ્ય પ્રક્રિયાઓનું પાલન કરવામાં આવે છે.

શહેરી આયોજન અને વિકાસ: મેયર નગરપાલિકાની અંદર રસ્તાઓ, ઉદ્યાનો, પાણી પુરવઠો અને ગટર વ્યવસ્થા સહિત માળખાકીય સુવિધાઓના આયોજન અને વિકાસમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

નાગરિકોનું કલ્યાણ: મેયર નગરપાલિકામાં નાગરિકોના કલ્યાણ માટે જવાબદાર છે, જેમાં પાયાની સુવિધાઓ, આરોગ્યસંભાળ, શિક્ષણ, સ્વચ્છતા અને જાહેર સલામતી સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે છે.

જાહેર પ્રતિનિધિત્વ: ચૂંટાયેલા અધિકારી તરીકે, મેયર સ્થાનિક સમુદાયના હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને નાગરિકો અને સરકાર વચ્ચે સેતુ તરીકે કામ કરે છે. મેયર રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રીય સ્તરે નગરપાલિકાની જરૂરિયાતો માટે પણ હિમાયત કરે છે.

અન્ય સત્તાધિકારીઓ સાથે સંકલન: મેયર અન્ય સરકારી સત્તાવાળાઓ જેમ કે રાજ્ય સરકાર, સ્થાનિક કાયદા અમલીકરણ અને અન્ય નાગરિક સંસ્થાઓ સાથે ગવર્નન્સ અને સિટી મેનેજમેન્ટમાં સંકલિત પ્રયાસોની ખાતરી કરવા માટે નજીકથી કામ કરે છે. મેયર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના બજેટના વહીવટ માટે અને શહેરના વિકાસ માટે ભંડોળનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ થાય તેની ખાતરી કરવા માટે જવાબદાર છે.

કાયદાઓનું અમલીકરણ: મેયર શહેરી વિકાસ, સ્વચ્છતા, મિલકત વેરા વસૂલાત, જાહેર આરોગ્ય વગેરે સંબંધિત મ્યુનિસિપલ કાયદાઓ અને નીતિઓના અમલની ખાતરી કરે છે.

ચૂંટણી અને કાર્યકાળ: મેયર સામાન્ય રીતે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના સભ્યો દ્વારા ચૂંટવામાં આવે છે અથવા રાજ્ય અથવા મ્યુનિસિપાલિટીના નિયમોના આધારે સીધી જનતા દ્વારા ચૂંટવામાં આવે છે.

મેયરનો કાર્યકાળ સામાન્ય રીતે પાંચ વર્ષનો હોય છે, પરંતુ તે પ્રદેશ અથવા ચોક્કસ નગરપાલિકાના આધારે બદલાઈ શકે છે.

● મેયરોના પ્રકાર:

સીધા ચૂંટાયેલા મેયર: કેટલીક નગરપાલિકાઓમાં, મેયર સીધા લોકો દ્વારા ચૂંટાય છે, જે તેમને વધુ મજબૂત આદેશ પૂરો પાડે છે.

આડકતરી રીતે ચૂંટાયેલા મેયર: અન્ય કિસ્સાઓમાં, મેયરની પસંદગી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ (કોર્પોરેટર્સ અથવા કાઉન્સિલરો) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

જાહેર કલ્યાણ, શહેરી વિકાસ અને શાસન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને, નગરપાલિકા સરળ રીતે કાર્ય કરે તેની ખાતરી કરવા માટે મેયરની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે. મેયરનું નેતૃત્વ શહેર અથવા નગરમાં જીવનની ગુણવત્તા પર નોંધપાત્ર અસર કરી શકે છે.

(3) શહેરી વિકાસ / યોજના (Urban Development/Planning):

આ શહેરના સંપૂર્ણ અને સંકલિત વિકાસ માટેની વ્યૂહરચના છે, જે આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોકાણ, પરિસ્થિતિ, આવાસ, પરિવહન, અને મૌલિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવી સુવિધાઓની પ્રદાન માટેના પગલાંઓનો સમાવેશ કરે છે. આનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે શહેરમાં રહેતા લોકો માટે શ્રેષ્ઠ જીવન મીઠી,

મર્યાદિત સંસાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે અને તેના ભવિષ્યના વિકાસ માટે કાયદેસર અને વ્યૂહાત્મક રીતે યથાશક્તિ અભિગમ અપનાવે છે.

❖ શહેરી વિકાસના મુખ્ય ઘટકો:

1. સ્થળ અને જમીન ઉપયોગ યોજના (Land Use Planning):

આમાં જમીનની યોગ્ય ઉપયોગની યોજના બનાવવી, જેમ કે રહેણાક, વ્યાવસાયિક, વેપાર, ઉદ્યોગ અને હરિત વિસ્તારોને અલગ કરવામાં આવે છે. જમીનનો સંશોધિત અને સ્વચ્છ ઉપયોગ શહેરની ઘટક અને કાર્યક્ષમતા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

2. પરિવહન અને ટ્રાફિક વ્યવસ્થા (Transport and Traffic Management):

એક શહેરના યોગ્ય વિકાસ માટે સંકલિત અને કાર્યક્ષમ પરિવહન માળખું મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં રાસ્તા, મેટ્રો, બસ, અને સાયકલ પાથ જેવી યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે. યાત્રીઓ માટે સરળ અને સુવિધાયુક્ત પરિવહન વ્યવસ્થા શહેરના વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

3. ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને સેવાઓ (Infrastructure and Services):

શહેરમાં પાણી પુરવઠો, વીજળી, નિકાશી વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા અને આરોગ્યસંભાળની સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં આવતી હોય છે. આ પ્રકારના મૌલિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો વિકાસ શહેરના જીવન ગુણવત્તાને સુધારે છે.

4. આવાસ અને મકાન યોજના (Housing and Shelter Planning):

આમાં સસ્તા અને સસ્તી આવાસ ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રયાસ કરવો છે. જ્યાં લોકો માટે મજબૂત અને સસ્તા મકાન ઉપલબ્ધ હોય, સાથે સાથે લાંબા ગાળે રહેવા માટે સુરક્ષિત અને આરોગ્યપ્રદ વાતાવરણ તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ થાય છે.

5. પર્યાવરણ અને હરિત વિસ્તારો (Environment and Green Spaces):

શહેરોમાં પર્યાવરણના હિતમાં યોગ્ય જમીનની યોજનાઓ અને હરિત વિસ્તારો બનાવવું મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં પાર્ક, બગીચા, શેરી વૃક્ષારોપણ અને નદીઓ કે તળાવોની સફાઈ જેવી યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

6. આર્થિક વિકાસ (Economic Development):

શહેરી વિકાસ માટે આર્થિક મૌલિક માળખાં અને વ્યાવસાયિક વિસ્તરણ જરૂરી છે. આમાં ઉદ્યોગ, વેપાર, કામકાજ માટેના તકો અને નોકરીઓનો વિકાસ મહત્વપૂર્ણ છે.

7. સામાજિક સુવિધાઓ (Social Amenities):

શહેરી વિકાસની યોજનામાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, રમતગમત, સંસ્કૃતિ અને માનવ વિકાસ માટેની સેવા ઉપલબ્ધ કરાવવી જરૂરી છે. આથી નાગરિકોનું સામાન્ય જીવનમૂલ્ય વધે છે.

8. સૂચના અને સંચાર (Information and Communication):

આમાં નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને નાગરિકોને માહિતી પ્રદાન કરવી અને વિવિધ સેવાઓ અને યોજનાઓ માટેની ઉપલબ્ધતા સુલભ બનાવવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

❖ શહેરી વિકાસની વ્યૂહરચના:

- હોલિસ્ટિક અપ્રોચ (Holistic Approach): આમાં શહેરના દરેક પાસાની સાથે સંબંધિત વિકાસ કરી શકાય છે, જેમ કે રાંધણગેસ, રમતો, સ્વચ્છતા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. .
- ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development): આમાં એવા વિકસિત યોજનાઓ શામેલ છે, જે પર્યાવરણ પર ઓછો ભાર પાડે અને નૈતિક અને સમૂહના વિકાસ માટે ટેકો આપે.
- લોકચિકિત્સા (Participatory Planning): નાગરિકોને આ યોજનામાં ભાગીદાર બનાવવું, તેમના વિચારો અને જરૂરિયાતોને સમજવું.

શહેરી વિકાસ એક ઝૂંપડાં-જ્યાં દરેક નાગરિકના જીવનમાં ગુણવત્તાને મજબૂત બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમાં સંકલિત રીતે ઉદ્યોગ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને મૌલિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની સુવિધાઓનો વિકાસ કરવો એ મહત્વપૂર્ણ છે.

4. લોકપ્રતિનિધિ (Elected Representatives):- એ એવી વ્યક્તિઓ છે જેમણે જનતાની મંડળીમાંથી મતદાન દ્વારા ચૂંટણી જીતી છે અને તેઓ નાગરિકોનો પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ પ્રતિનિધિઓ એ વિવિધ સ્તરો પર (રાષ્ટ્રીય, રાજકીય, રાજ્ય, શહેરી) કાર્ય કરે છે અને તેઓ પૌલિટિકલ, શાસકીય, અને સામાજિક નિર્ણયો લેવા માટે જવાબદાર હોય છે. લોકપ્રતિનિધિઓ શાસન માટેનો માળખો પ્રદાન કરે છે, જે નાગરિકોને પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું, તેમની કલ્યાણ માટે નીતિઓ બનાવીને અમલમાં લાવવાનું કામ કરે છે.

❖ લોકપ્રતિનિધિના મુખ્ય પ્રકાર:

1. રાષ્ટ્રીય સ્તર પર લોકપ્રતિનિધિ (National Level Representatives):

આમાં સાંસદો (Members of Parliament, MPs)નો સમાવેશ થાય છે, જેમણે દેશના વિધાનસભા (લોકસભા અને રાજ્યસભા)માં નાગરિકોની પ્રતિનિધિ તરીકે સેવા આપવા માટે ચૂંટણી જીતી છે. લોકસભામાં નાગરિકો દ્વારા સીધા ચૂંટાયેલા સાંસદોનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્યસભામાં રાજ્ય વિધાનસભાઓ અને અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા નિયુક્ત સભ્યો.

2. રાજ્ય સ્તર પર લોકપ્રતિનિધિ (State Level Representatives):

રાજ્યસભા (State Legislative Assembly) અને રાજ્ય કેબિનેટમાં પ્રતિનિધિઓ, જેમણે રાજ્ય સરકારના અધિનિયમો, નીતિઓ અને યોજનાઓ માટે દિશા નિર્દેશકોની ભૂમિકા નિભાવવી છે. વિધાનસભાના સભ્ય રાજ્યના નાગરિકો દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ.

3. સ્થાનિક / શહેરી સ્તર પર લોકપ્રતિનિધિ (Local / Urban Level Representatives):

આ લોકપ્રતિનિધિઓ શહેર, નગર, તાલુકો, નગરપાલિકા, અને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં કાર્યરત હોય છે. નગરપાલિકા/મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન એ શહેરમાં સ્થાનિક

નીતિઓ અને સેવાઓ માટે નાગરિકોની પસંદગી દ્વારા હોદ્દાઓ પર નિયુક્ત થયેલા પ્રતિનિધિ. પ્રમુખ આ નગરપાલિકા કે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના મુખ્ય હોદ્દા-રજીસ્ટ્રી છે.

❖ લોકપ્રતિનિધિની જવાબદારીઓ:

1. કાયદા બનાવવી (Law Making):

લોકપ્રતિનિધિઓ legislative bodies માં કાયદા બનાવવામાં ભાગ લે છે. આ કાયદા નાગરિકો માટે નીતિ, સલાહ અને નિયમો પ્રદાન કરે છે.

2. પ્રતિનિધિત્વ (Representation):

લોકપ્રતિનિધિએ તેમના વિસ્તારના નાગરિકોના પ્રતિનિધિ હોય છે. તેઓ નાગરિકોની સમસ્યાઓ, સૂચનાઓ અને અભિપ્રાયો સરકાર સુધી પહોંચાડે છે.

3. વિલંબિત/અગાઉના નિર્ણયો પર પ્રતિસાદ (Scrutiny and Oversight):

લોકપ્રતિનિધિઓ સરકારના કાર્યની સમીક્ષા કરે છે, મંત્રીઓ અને એજન્સીઓના નિર્ણયોને ટૂંકી કરે છે અને જો જરૂરી હોય તો સુધારા માટે સંકેત આપે છે.

4. સામાજિક વિકાસ માટેના નિર્ણય (Policy Making for Social Development):

તેઓ સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે નીતિઓ બનાવે છે, જેમ કે આરોગ્ય, શિક્ષણ ટકાવ વિકાસ માટે જરૂરી છે.

5. લોક કલ્યાણ માટેની યોજના અને વિકાસ (Planning and Development for Public Welfare):

જાહેર ક્ષેત્રે લોકો માટે વિવિધ વિકાસ યોજનાઓ અને પ્રોગ્રામોને અમલમાં લાવવાનો અભિગમ.

6. વિતરણ અને સંસાધનો (Resource Allocation and Distribution):

તેઓ એચબીએલ, પીએફ, પેન્સન માર્ગ અને સુરક્ષા જેવી સેવાઓ માટે જાહેર ખર્ચની સાથે સંસાધનો અને ફંડનું વિતરણ કરે છે.

● લોકપ્રતિનિધિની પસંદગીની પ્રક્રિયા:

1. ચૂંટણી (Elections): લોકપ્રતિનિધિ પ્રાથમિક રીતે ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરવામાં આવે છે. દરેક ક્ષેત્રમાંથી નાગરિકોએ પોતાના પ્રતિનિધિ પસંદ કરવા માટે મતદાન કરવામાં આવે છે.

2. હજુ કોઈપણ મત (Universal Adult Franchise): દરેક નાગરિકને 18 વર્ષની ઉંમરે મતદાન કરવાનો અધિકાર છે.

3. દલ/પાર્ટી ઉમેદવાર (Party/Independent Candidates): લોકો રાજકીય પાર્ટીઓથી અથવા સ્વતંત્ર ઉમેદવાર તરીકે પણ લોકપ્રતિનિધિ માટે મત આપી શકે છે.

લોકપ્રતિનિધિઓ નાગરિકોની જરૂરિયાતોને સમજતા અને તેમના હિત માટે કાર્ય કરતા, પોલિટિકલ અને સામાજિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે. તેઓ નાગરિકોને શ્રેષ્ઠ સેવાઓ અને કાયદેસર રીતે ન્યાયપ્રતિષ્ઠિત તંત્ર પ્રદાન કરે છે.

1.4 ઉપસંહાર :

શહેરી વહીવટી માળખાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે કેટલીક મહત્વપૂર્ણ બાબતો

શહેરી વહીવટ માટે નિશ્ચિત ધ્યેય અને વ્યૂહરચનાઓ હોવી જરૂરી છે. તે જાહેર સેવાઓ (જેમ કે આરોગ્ય, આરોગ્ય, પાણી પુરવઠો, આરોગ્ય) અને મૌલિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની સુવિધાઓ માટે સ્પષ્ટ નીતિઓ ઘડી શકે છે. ૨. સેવા અને સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા (Availability of Services and Facilities) નાગરિકોને કેટલીય મહત્વપૂર્ણ સેવાઓ ઉપલબ્ધ છે? શું પાણી, વીજળી, સડક અને આરોગ્ય જેવી મૌલિક સેવાઓ સમયસર અને શ્રેષ્ઠ ગુણવત્તાવાળી ઉપલબ્ધ છે? શહેરી વહીવટ અધિકારીઓ શું આ સેવાઓનું યોગ્ય સંચાલન કરી રહ્યા છે? સુવિધાઓની ગુણવત્તા (Quality of Services) શહેરી વહીવટની ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન તે રીતે થાય છે કે શહેરમાં રહેતા લોકો માટે સુવિધાઓ કેવી રીતે પ્રદાન કરવામાં આવે છે. પથારી, સફાઈ, હોસ્પિટલ, સ્કૂલ વગેરે જેવી સુવિધાઓ કાર્યકુશળતા સાથે ઉપલબ્ધ છે કે નહીં તે પર ધ્યાન આપવું. નાગરિકોને પ્રતિક્રિયા (Public Participation) નાગરિકો પોતાની સમસ્યાઓ અને માંગોને કેવી રીતે રજૂ કરે છે, અને વહીવટ એ પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખે છે. પ્રતિસાદ અને પારદર્શિતા (Accountability and Transparency) વહીવટ કાર્ય માટે જવાબદેહી હોય છે, અને શું તે સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલા નિર્ણયો વિશે નાગરિકોને મક્કમ, સ્પષ્ટ માહિતી પ્રદાન કરે છે? શહેરી વહીવટી માળખાનું મૂલ્યાંકન એ વિધિ, વ્યવસ્થા, અને વિકાસના સ્તરે કાર્યક્ષમતા સુધારવાની પ્રક્રિયા છે. તે નાગરિકોની જરૂરિયાતો અને આર્થિક સંસાધનોને ધ્યાનમાં રાખીને શહેરોમાં વધુ ગુણવત્તાવાળી અને ટકાઉ સુવિધાઓ પ્રદાન કરવા માટે જરૂરી છે. ટકાઉ અને ગુણવત્તાવાળી ઉત્તમ સુવિધાઓ પ્રદાન કરવા માટે જરૂરી છે..

1.5 તમારી પ્રગતી ચકાસો :

---

1. શહેરી સમુદાય એટલે શું?

.....

.....

.....

.....

2. શહેરી સમુદાયની વ્યાખ્યા આપો.

.....

.....

.....

.....

3. શહેરી સમુદાયમાં નગરપાલિકાની ભૂમિકા સમજાવો ?

.....

.....

.....

.....

● સ્વાધ્યાય લેખન કરો

1. શહેરી સમુદાયની વિભાવના આપો.

.....

.....

.....

.....

2. શહેરની વ્યાખ્યાઓ આપો.

.....

.....

.....

.....

3. શહેરની વહીવટી માળખું લખો.

.....

.....

.....

.....

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

- શહેરી સમુદાય** : શહેરી સમુદાય એવા લોકોનો સમૂહ છે જે શહેરોમાં રહે છે અને તેમની સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. આ સમુદાયમાં નાગરિકોને વહેંચાયેલી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે જે શહેરના જીવનનું અમલ કરે છે.
- સંસાધન** : આ કુદરતી, માનવસર્જિત અથવા આર્થિક સાધન છે જે લોકો અથવા સમુદાયોની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. તેમાં જમીન, જળ, માનવ સંશોધન, અને મૂડીનો સમાવેશ થાય છે.
- સેવા** : આ એવી પ્રવૃત્તિ છે કે જેમાં કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા દ્વારા અન્ય વ્યક્તિઓ કે સમુદાયોને જરૂરી સહાય, સુવિધા, અથવા લાભ પૂરો પાડવામાં આવે છે. આમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને સામાજિક સેવા જેવી ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે.
- સ્વચ્છતા** : સ્વચ્છતા એટલે પોતાની, પોતાના પરિવારની, પડોશની, વર્તન, દેશ, ગામ, નૈતિકતા, વિચારો, વાણી, વસ્ત્રો અને શરીરની સ્વચ્છતા. સ્વચ્છતા અપનાવીને આપણે
- લોકપ્રતિનિધિત્વ** સંપૂર્ણપણે ઔપચારિક રીતે જોઈએ તો પ્રતિનિધિત્વ એ એક એવી પ્રથા છે કે જેમાં અમુક ચૂંટાયેલા લોકો ઘણાબધા લોકોની માન્યતાઓ કે હિતોની રજૂઆત કરતા હોય.

1.7 સંદર્ભ ગ્રંથો

---

1. શાહ વિમલ અને પટેલ તારા 1978 સમાજશાસ્ત્રમાં સંશોધન પદ્ધતિઓ અને આંકડાશાસ્ત્રીય પસાયકરણ રચના પ્રકાશન, અમદાવાદ
2. શાહ વિમલ 1982 ગ્રામ-શહેર આંતરક્રિયાઓ અને સંસ્કૃતિની અસર (ભિન્ન-પ્રકાશિત લેખ)
3. દેસાઈ એ. આર. અને દેસાઈ નીરા 1979 'વિકસતા શહેરો અને ગ્રુપાપદ્ધિઓ.- આર.આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-2
4. દેસાઈ એ. આર અને દેસાઈ નીરા 1967 ભારતીય નગર (સમાજશાસ્ત્રીય અન્વેષણ) આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-2
5. દેસાઈ એ. રૂ. અને દેસાઈ નીરા 1971 'ભારતીય શાંતિ-વ્યવસ્થા આર આર શેઠની કંપની, મુંબઈ-2
6. પંડ્યા કૂલીન :અનુકુલન મનોવિકૃતિ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને પ્રકાશન અમદાવાદ.
7. Turner Ray (ed) 1002 India's Urban Futures University of california Press Berkeley
8. 2.Venetoulis Ted and Esenhauer Ward 1971 Uo Against the Urban Wall Prentice Hall inc Englewood Caffa New Jersey
9. 3.Vidyarthi LP 1961 The Sacred Complex in Hindu Gaya Asia Publishing House Bombay
10. 4.Wadhava Kiran 1987 Housing the urban poor What can the Private Sector Do in Urban India. Vol 7 July Dec 1987 No. 2 A Journal of the National Institute of Urban Affairs, New Delhi pp 89-101

-: રૂપરેખા :-

- 2.0 હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 શહેરી સમુદાયનો અર્થ અને વ્યાખ્યા
- 2.3 શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓનો પરિચય
- 2.4 શહેરી સમુદાયની સેવાઓ
- 2.5 ઉપસંહારે
- 2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસા
- 2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.8 સંદર્ભ ગ્રંથો

2.0 હેતુઓ:

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- સામાજિક કાર્યકરો ક્ષેત્ર કાર્ય દરમિયાન સમુદાયની આવશ્યકતાઓની ઓળખ કરી શકશે.
- સામાજિક કાર્યકર સંસાધનો અને સેવાઓની સરળતા પર અહેવાલ લેખન શીખશે.
- સામાજિક કાર્યકર તરીકે કામગીરીમાં સુધારો કરશે.
- ગ્રાહક સેવાના મિશન અને માળખું કંઈ રીતે વિસ્તૃત કરવું તે શીખશે.
- સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપવા વિદ્યાર્થી સમાજકાર્યકર વધારે સક્ષમ બનશે.
- આ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન સામાજિક કાર્યકર તેનો અન્વેષણ અને અભ્યાસ શીખશે.

2.1. પ્રસ્તાવના

શહેરી સમુદાય એ શહેર અથવા મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારની અંદર રહેતી વસ્તીનો ઉલ્લેખ છે, જે ઉચ્ચ વસ્તી ગીચતા, વિવિધ વસ્તી વિષયક અને જટિલ સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક માળખા દ્વારા વ્યાખ્યાયિત થાય છે. આ સમુદાયોને અદ્યતન ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, વિવિધ સેવાઓની વૃદ્ધિ, અને ગતિશીલ વાતાવરણ દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે, જે વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિના લોકો વચ્ચે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા પ્રોત્સાહિત કરે છે. એ ક્ષેત્રમાં આધુનિક જીવનશૈલી અને પરંપરાગત પ્રથાઓનું મિશ્રણ દેખાય છે, જે ઝડપથી ઘેરાયેલ ઔદ્યોગિકીકરણ, સ્થળાંતર અને આર્થિક વિકાસથી અસરગ્રસ્ત છે.

સામાજિકકાર્યના ક્ષેત્રકાર્યમાં, શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓને સમજવું અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. આ સંસાધનો અને સેવાઓમાં આરોગ્યસંભાળ, શૈક્ષણિક સંસાધનો, આવાસ અને કાનૂની સહાય સહિતની વિવિધ સંસ્થાઓ, સુવિધાઓ અને કાર્યક્રમોનો સમાવેશ

થાય છે. આ રીસોર્સેસ સાથે સામાજિક કાર્યકરોની સમજણ અને ઉપયોગ, વ્યક્તિઓ અને જૂથોની વિવિધ જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે તેમને જરૂરી મદદ પુરી પાડે છે.

શહેરી સમુદાયોની જટિલતા અને ગતિશીલતા વચ્ચે કાર્યરત હોવા છતાં, સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા ઉપલબ્ધ સંસાધનોનું સકારાત્મક ઉપયોગ, સમુદાયમાં સુખાકારી, સશક્તિકરણ અને સામાજિક ન્યાય માટે અવશ્યક છે. આ માર્ગદર્શિકા શહેરી સમુદાયમાં ઉપલબ્ધ વિવિધ સંસાધનો અને સેવાઓનું વિશ્લેષણ કરે છે અને તેમના ઉપયોગ દ્વારા સામાજિક કાર્યમાં સહાય પૂરી પાડવાના માધ્યમથી ભવિષ્યમાં વધુ સારી રીતે સેવા આપવાના માર્ગોને પ્રકાશિત કરે છે.

2.2 શહેરી સમુદાયનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

શહેરી સમુદાય એ એવા લોકોનો સમુદાય છે જે નગર, શહેર, અથવા મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારમાં રહે છે. આ સમુદાય સામાન્ય રીતે આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અને શૈક્ષણિક રીતે વધુ વિકસિત અને સુવિધાઓથી સજ્જ હોય છે. શહેરી વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોનું જીવન ઝડપથી બદલાતું, વિવિધ અને આધુનિક હોય છે, અને તેઓ વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ અને સંસાધનોનો લાભ લઈ શકે છે.

2.2.1. અર્થ અને વ્યાખ્યા

વસ્તી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શહેરી (Urban) વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા લોકોના બનેલા સમુદાયને નગર કે શહેર (City) કહેવાય. જે વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી વસ્તીનું કદ મોટું હોય અને વસ્તીની ઘનતા વધુ હોય તેમ જ મોટાભાગની વસ્તી વ્યવસાયમાં રોકાયેલી હોય અને વસ્તીમાં અનેકવિધતા હોય તેવા વિસ્તારને શહેરી વિસ્તાર કહેવાય. વસ્તીનું મોટું કદ એટલે એવું કદ કે જેથી મોટાભાગના રહેવાસીઓ બાકીના બીજા રહેવાસીઓને વ્યક્તિગત રીતે ઓળખવા શક્તિમાન રહેતા નથી, તેમ જ તેમની વચ્ચે સંબંધો બિન અંગત કે ઔપચારિક હોય છે, વધુ ઘનતા એટલે મર્યાદિત વિસ્તારમાં અમર્યાદિત સંખ્યા ના લોકો વસવાટ કરતા હોય છે, અનેકવિધતા એટલે ધર્મ, વ્યવસાય, હિતો, વલણો, જ્ઞાતિ, મૂળવતનનો પ્રદેશ, ભાષા વગેરે બાબતોમાં વિવિધતા શહેરી વિસ્તારની આ ત્રણ ખાસિયતો માંથી અન્ય ખાસિયતો વિકાસ પામે છે જેને આપણે શહેરી જીવનની ખાસિયતો કહી શકીએ આવી ખાસિયતો થી શહેર સમુદાયનું સ્વરૂપ ઘડાય છે.

શહેરી સમુદાય એક એવું સમુદાય છે, જેનો વિકાસ મુખ્યત્વે શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકકરણ, અને આધુનિકીકરણના કારણે થયો છે.

એમ.એસ. ગોરે (M.S. Gore) દ્વારા આપેલી છે. તેઓ કહે છે કે, “શહેરી સમુદાય એ આવાસની ઘનતા, વ્યાવસાયિક વિશિષ્ટતા, અને સામાજિક સંબંધોની ઔપચારિકતા પર આધાર રાખે છે.” આ વ્યાખ્યા દર્શાવે છે કે શહેરી સમુદાય મુખ્યત્વે ઉદ્યોગો, વ્યાપાર અને સેવાઓ પર આધાર રાખે છે, જ્યાં સામાજિક સંબંધો વધુ ઔપચારિક હોય છે અને વ્યક્તિવાદ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

ડૉ.બી.આર. આંબેડકર, ભારતીય સમાજશાસ્ત્રના અન્ય વિખ્યાત વિદ્વાન, તેમના લખાણોમાં જણાવે છે કે, “શહેરી સમુદાયમાં લોકો વચ્ચે સંઘર્ષ ઓછો હોય છે, અને તેઓ વધુ સુવિધાઓનો લાભ લઈ શકતા હોય છે.”

ડૉ એસ. સી. દુબે નોંધે છે તેમ, ભારત ગામડાનો દેશ તરીકે ઓળખાય છે . પરંતુ ભારતને તેના શહેરોની પ્રાચીન પરંપરા રહી છે. સિંધુ ખીણની સભ્યતા મુખ્યત્વે શહેરી હતી. શહેરો અને તેની આસપાસના ગામડા વચ્ચે ચોક્કસ પ્રકારના સંપર્કો હતા. આવા સંપર્કો હવે ઘણા જ વધવા લાગ્યા છે. વહીવટ, ન્યાય, વિકાસ, વેપાર- વાણિજ્ય અને અન્ય હેતુઓ માટે ગ્રામજનો હવે પહેલાના સમય કરતા શહેરોની મુલાકાત વારંવાર લેવા લાગ્યા છે.

❖ શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓનો પરિચય

● શહેરી સમુદાયમાં સંસાધનોનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

સંસાધન એ કોઈપણ એવી વસ્તુ, સેવા, અથવા સાધન છે, જે વ્યક્તિઓ અથવા સમુદાયોને તેમના જીવનના ધોરણમાં સુધાર લાવવા અને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે ઉપયોગી બને છે. શહેરી સમુદાયના સંદર્ભમાં, સંસાધનોનો અર્થ એ છે કે શહેરી નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ સુવિધાઓ અને સેવાઓ, જે તેમને સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, અને આરોગ્ય સંબંધિત જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવામાં સહાય કરે છે.

● વ્યાખ્યા:

શહેરી સમુદાયમાં સંસાધન એટલે શહેરી વિસ્તારોમાં વસતા નાગરિકોને જીવન ધોરણમાં સુધાર લાવવા માટે ઉપલબ્ધ કુદરતી, માનવ, આર્થિક અને સામાજિક સ્ત્રોતો, જેમ કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, પાણી, વીજળી, રોજગારી, આવાસ, પરિવહન, અને અન્ય સામાજિક સુરક્ષા સેવા.

આ સંસાધનો વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સુખાકારી માટે અનિવાર્ય છે, અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશનાગરિકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે આકર્ષક અને સકારાત્મક પર્યાવરણનું નિર્માણ કરવાનો છે.

શહેરી સંસાધનો અને સેવાઓની વ્યાખ્યા માટે સમાજ કાર્યકરો અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિવિધ દૃષ્ટિકોણ અને અભિગમો રજૂ કર્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

1. બી. કે. રાથા (B.K. Ratha):

બી. કે. રાથા અનુસાર, “સંસાધનો એ એવા સ્ત્રોતો છે જે વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોને તેમના જીવનના સ્તરને સુધારવામાં અને સુખાકારીમાં વૃદ્ધિ લાવવામાં મદદ કરે છે. શહેરી સમુદાયોમાં સંસાધનોનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે લોકોની આવશ્યક જરૂરિયાતો પૂરી કરવી અને સામાજિક અને આર્થિક મર્યાદાઓને ઘટાડવી.”

બી. કે. રાથા તેમના પુસ્તક “Urban Development and Social Welfare” (1992)માં શહેરી સંસાધનો અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરે છે.

2. વિદ્યા ભૂષણ અને દિનેશ સચદેવા (Vidya Bhushan & D.R. Sachdeva):

આ વ્યાખ્યા અનુસાર, “સંસાધનોનો અર્થ એ છે કે તે માનવ જીવનમાં મૂળભૂત ભૌતિક અને સામાજિક માળખાં પૂરા કરે છે, જેમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, રોજગારી, મકાન અને વિવિધ સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. સંસાધનોનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે થાય તો તે શહેરી વિકાસ અને નાગરિક સુખાકારીમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર લાવી શકે છે.”

વિદ્યા ભૂષણ અને દિનેશ સચદેવાના પુસ્તક “Introduction to Sociology” (2009)માં આ અભિગમ રજૂ કર્યો છે.

3. પીટર એડ્રિન (Peter Adrien):

પીટર એડ્રિનના અભિપ્રાય અનુસાર, “શહેરી સંસાધનો એ એવા માળખાઓ છે જે લોકોની સામાજિક અને આર્થિક જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે અસ્તિત્વમાં હોય છે. આ સંસાધનો લોકોના જીવનની ગુણવત્તાને સુધારવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. અને તેનો સમુદાયના લોકોના વિકાસ પર સીધો અને પ્રત્યક્ષ અસર થાય છે.”

પીટર એડ્રિન, “Urban Sociology: A Global Perspective” (1998), આ પુસ્તકમાં તેમણે શહેરીકરણ અને સંસાધનોના વિષય પર વિશદ ચર્ચા કરી છે.

4. મેરી રીચમન્ડ (Mary Richmond): “Social Diagnosis” (1917).

સમાજકાર્યનાં ક્ષેત્રમાં મેરી રીચમન્ડએ કહ્યું છે કે, “સંસાધનો એ તે સાધનો છે જે વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોને તેમની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા માટે જરૂરી સહાયતા પૂરી પાડે છે. સામાજિક ન્યાય અને માનવ અધિકારની સુવિધાઓ કાયમી અને સુસંગત રીતે ઉપલબ્ધ રહે એ માટે સંસાધનોને વ્યાપક રીતે વિકસિત કરવાં જોઈએ.”

આ વ્યાખ્યાઓ અને પરિભાષાઓ શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓની સમજણમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે.

2.3. શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓનો પરિચય

---

1. સ્વાસ્થ્ય સંસાધનો:

સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સંસાધનોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- હોસ્પિટલ અને ક્લિનિક્સ: સરકારી અને ખાનગી હોસ્પિટલ, ક્લિનિક્સ, અને આરોગ્ય કેન્દ્રો.
- ફાર્મસી અને મેડિકલ સ્ટોર્સ: દવાઓ અને આરોગ્યસંબંધિત સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવનાર સ્ટોર્સ.
- આરોગ્યકર્મીઓ: ડોક્ટર્સ, નર્સો, પેરામેડિકલ સ્ટાફ, અને કાઉન્સેલરો.

2. શિક્ષણ સંસાધનો:

શિક્ષણ સંબંધિત સંસાધનોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- શાળાઓ અને કોલેજો: સરકારી અને ખાનગી શાળા અને કોલેજો.
- યુનિવર્સિટીઓ: ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓ.
- તાલીમ કેન્દ્રો: વ્યવસાયિક તાલીમ અને કુશળતા વિકાસ માટે.
- પુસ્તકાલય અને વાંચનાલય: શિક્ષણ અને જ્ઞાનના સ્ત્રોત તરીકે.

3. આવાસ અને પૂર્તિ સંસાધનો:

આવાસ અને તેની પૂર્તતા સંબંધિત સંસાધનોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- રહેણાંક મકાનો: ફ્લેટ્સ, અપાર્ટમેન્ટ્સ, બંગલોઝ, અને સસ્તા ઘર બનાવટ યોજનાઓ.
- જળ અને વીજ પુરવઠો: પીવાનું પાણી, વીજળી, અને ગેસ માટેની સેવાઓ.
- સ્વચ્છતા અને નિકાલ સેવા: શહેરી કચરો સંચાલન અને ગટરની વ્યવસ્થા.

4. આર્થિક અને રોજગાર સંસાધનો:

આર્થિક અને રોજગાર સંબંધિત સંસાધનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- રોજગાર અને કારકિર્દી કેન્દ્રો: નોકરીઓ માટે માર્ગદર્શન અને તાલીમ.
- બેંક અને નાણાકીય સંસ્થાઓ: આર્થિક સેવા અને રોકાણ માટેની વ્યવસ્થા.
- સ્વરોજગાર માટેની સહાયતા: લઘુ ઉદ્યોગો અને સ્ટાર્ટઅપ માટેની સહાય.

5. પરિવહન અને સંચાર સંસાધનો:

પરિવહનને સંચાર સંસાધનોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે

- સાર્વજનિક પરિવહન: બસ, ટ્રેન, મેટ્રો, ઓટો-રિક્ષા, અને ટેક્સી સેવાઓ.
- માર્ગો અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર: સુવિધાજનક રસ્તાઓ, ફ્લાયઓવર, અને પુલ.
- સંચાર સુવિધાઓ: ટેલિફોન, ઈન્ટરનેટ, મેલ સેવાના કેન્દ્રો, અને મોબાઇલ નેટવર્ક.

6. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંસાધનો:

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંસાધનોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમકે,

- સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો: મ્યુઝિયમ, આર્ટ ગેલેરી, અને થિયેટર.
- સામાજિક સેવા સંસ્થા: એનજીઓ, સામાજિક ક્લબ અને સમુદાય કેન્દ્રો.
- વિહારો અને ઉદ્યાન: મનોરંજન માટેના વિહારો, ઉદ્યાનો અને આઉટડોર ખેલતા મેદાનો.

7. કાયદેસર અને સુરક્ષા સંસાધનો:

કાયદેસરતા ધરાવતા અને સુરક્ષા સંસાધનોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- પોલીસ સ્ટેશનો: સુરક્ષા માટે.
- અગ્નિશામક સેવા: આગજની અને અન્ય આકસ્મિક ઘટનાઓ માટે.
- કાયદેસર સહાયતા કેન્દ્રો: વકીલો અને કાયદેસર સલાહ માટે.

8. બજાર અને વાણિજ્ય સંસાધનો:

બજાર અને વાણિજ્ય સંસાધનો નો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- મોલ અને માર્કેટ પ્લેસ: ખરીદી માટેની જગ્યાઓ.
- સ્થાનિક બજાર: ખાદ્યપદાર્થો અને રોજિંદા ઉપયોગની વસ્તુઓ માટે.
- વ્યાપારી કેન્દ્રો: નાના અને મોટા વેપાર માટે.

શહેરી સમુદાયમાં સંસાધનો અલગ મહત્વ છે. સંસાધનોની ઓળખના લીધે જ અન્ય શહેરોમાં પણ જે તે શહેરોનું મહત્વ વધી જાય છે દા. ત અમદાવાદ શહેર જે પહેલા તેના વ્યાપાર અને વાણિજ્ય માટે ત્યારે

પણ વિશ્વ વિખ્યાત હતું .તેને માન્યેસ્ટર તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું કેમકે અહીંયા મોટા પ્રમાણમાં મિલો અસ્તિત્વમાં હતી. જે ખૂબ જ સારા પ્રમાણમાં કાપડ બનાવી આપી હતી. આ સિવાય ઐતિહાસિક રીતે અને ઘણા બધા પહેલું થી જોઈએ તો તે એક વૈશ્વિક ધરોહરનું બિરુદ પામે છે. આમ, શહેરી સમુદાયના સંસાધનો એ શહેરની આગવી ઓળખ ગણાય છે અને જેનાથી શહેરનું પ્રતિબિંબ ખૂબ જ વિસ્તૃત બનતું જાય છે. સમાજકાર્યકો પોતાના ક્ષેત્રકાર્યમાં જે વસ્તુ સંસાધન રૂપે જોયું હોય તેને સમજીને તેના લાભાર્થી માટે સમજ પૂરી પાડવી જોઈએ તથા તેના અહેવાલ લેખનમાં પણ તેની ખૂટતી વિગતો અથવા ખાસિયતો દર્શાવવી જોઈએ જેથી કરીને વાંચનાર વર્ગ માટે આ એક સારો એવો દસ્તાવેજ બની રહે. ભવિષ્યમાં થનારા સંશોધન માટે પણ એ દિશા સૂચક બની રહે.

શહેરી સમુદાયનના સંસાધનોના પરિચય પછી આપણે શહેરી સમુદાયની સેવાઓ નો પરિચય મેળવીશું.

❖ શહેરી સમુદાયમાં ‘સેવાઓ’ અર્થ અને વ્યાખ્યા

‘સેવા’ એટલે એવી પ્રવૃત્તિ કે કાર્ય, જે વ્યક્તિઓ અથવા સમુદાયોને તેમની જરૂરીયાતો અને કલ્યાણ માટે પ્રદાન કરવામાં આવે છે. શહેરી સમુદાયમાં, સેવાઓ એ સુવિધાઓ છે જે નાગરિકો માટે તેમની રોજિંદા જરૂરીયાતો, આરોગ્ય, શિક્ષણ, પરિવહન, આવાસ, અને સામાજિક સુવિધાઓને પૂરી કરવા માટે ઉપલબ્ધ છે.

● વ્યાખ્યા:

શહેરી સમુદાયમાં ‘સેવા’ એ એવા સહાયકારી અને માળખાકીય આધાર છે, જે શહેરી નાગરિકોને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મદદ કરે છે, જેમ કે આરોગ્યસંભાળ, શિક્ષણ, સિંચાઈ, પાણી પુરવઠો, સફાઈ, વાહન વ્યવહાર, અને સામાજિક સુરક્ષા. આ સેવાઓ શહેરી નાગરિકોને તેમની જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવા માટે ઉપયોગી છે અને સમુદાયના સર્વાંગી વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

ઉદાહરણ તરીકે:

- આરોગ્ય સેવા: હોસ્પિટલ, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને એમ્બ્યુલન્સ સેવાઓ.
- શૈક્ષણિક સેવા: શાળાઓ, કોલેજો, અને વયસ્ક શિક્ષણ કેન્દ્રો.
- પરિવહન સેવા: બસ, ટ્રેન, મેટ્રો વગેરે.
- સ્વચ્છતા સેવા: કચરો ઉપાડવાની વ્યવસ્થા, પાણી અને ગટરના નિકાલની વ્યવસ્થા.

શહેરી સમુદાયમાં ‘સેવા’ માટે ‘સમાજ કાર્યકરો’ અને ‘સમાજશાસ્ત્રીઓ’ દ્વારા આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાઓ વિવિધ દૃષ્ટિકોણોથી સેવા અને તેના પરિપ્રેક્ષ્યને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. અહીં કેટલાક મહત્વના દૃષ્ટિકોણ અને સંદર્ભ સાથેની વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે:

1. મેરી રિચમન્ડ (Mary Richmond):

મેરી રિચમન્ડ, જેને આધુનિક સમાજ કાર્યનો પાયો નાખનાર માનવામાં આવે છે, સેવા વિશે એમનું મત એ છે કે, “સેવા એ વ્યક્તિગત અથવા સમુદાયને માનસિક, શારીરિક અથવા આર્થિક રીતે મદદરૂપ થતી પ્રક્રિયા છે, જેમાં વ્યક્તિના જીવન ધોરણમાં સુધારો લાવવા માટે જરૂરી સહાયતા આપવામાં આવે છે.”

મેરી રીયમન્ડ, “Social Diagnosis” (1917), આ પુસ્તકમાં તેમણે સેવાઓ અને સમાજ કલ્યાણની વિધિવત ચર્ચા કરી છે.

2. પાઉલો ફ્રેરે (Paulo Freire):

પાઉલો ફ્રેરેના મત મુજબ, “સેવા એ એવો કાર્ય છે, જેનાથી નાગરિકોને તેમના જીવનના મૂળભૂત પ્રશ્નોને સમજીને સમાજમાં સક્રિય રીતે ભાગ લેવાની તક મળે છે. એ વ્યક્તિને સશક્ત કરે છે અને સામાજિક પરિવર્તન માટે મદદરૂપ બને છે.”

સંદર્ભ: પાઉલો ફ્રેરે, “Pedagogy of the Oppressed” (1970), જ્યાં તેમણે સામાજિક સેવા અને શિક્ષણ દ્વારા લોકોને સશક્ત કરવાની પ્રક્રિયા પર ભાર મૂક્યો છે.

3. વિદ્યા ભૂષણ અને દિનેશ સચદેવા (Vidya Bhushan & D.R. Sachdeva):

વિદ્યા ભૂષણ અને દિનેશ સાહના અભિપ્રાય અનુસાર, “સેવા એ એવી સુવિધાઓ છે જે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક કક્ષાએ સામાજિક, આર્થિક, અને માનસિક સમર્થન પૂરી પાડે છે, જેથી નાગરિકોને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સહાય મળી રહે. સેવાઓથી નાગરિકોનું માનસિક અને શારીરિક સશક્તિકરણ થાય છે.”

વિદ્યા ભૂષણ અને દિનેશ સચદેવા, “An Introduction to Sociology” (2009), આ પુસ્તકમાં સમાજસેવાની વિધિઓ અને સેવાઓની પ્રબળ અસર વિશે ચર્ચા કરી છે.

4. ટાલકોટ પાર્સન્સ (Talcott Parsons):

ટાલકોટ પાર્સન્સ, જે આધુનિક કાર્યાત્મકતા શાસ્ત્રના સૌથી મોટા સમર્થક છે, તેમની વ્યાખ્યા મુજબ, “સેવા એ સામાજિક પદ્ધતિઓનો એક હિસ્સો છે, જેનાથી નાગરિકો અને સમુદાયો વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત થાય છે અને તે નાગરિકોને સામૂહિક ફાયદો પહોંચાડે છે. આ સામાજિક પદ્ધતિઓ લોકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે રચવામાં આવે છે.”

પાર્સન્સ, “The Social System” (1951), જેમાં તેમણે સેવાઓ અને સામાજિક પદ્ધતિઓ વચ્ચેના સંબંધની ચર્ચા કરી છે.

5. એલિઝાબેથ ક્લિન્ટન (Elizabeth Clinton):

એલિઝાબેથ ક્લિન્ટન લખે છે, “સેવા એ શહેરી સમુદાયમાં રહેનારા નાગરિકોને પ્રદાન કરાતી તે માનવિય અને સામાજિક સુવિધાઓ છે, જે તેમને સમુદાયના સક્રિય સભ્ય તરીકે ઊભા રહેવામાં મદદ કરે છે. આ સુવિધાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નાગરિકોને જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરાવવામાં સહાય આપવાનો છે.”

આ વ્યાખ્યાઓ દર્શાવે છે કે, સમાજ કાર્યકર અને સમાજશાસ્ત્રીઓ બંને સેવાઓને સામાજિક સુખાકારી અને નાગરિકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ માને છે.

આ સેવાઓનો મુખ્ય હેતુ નાગરિકોના જીવન ધોરણમાં સુધારો લાવવો, શહેરીકરણના પડકારોનો સામનો કરવો, અને શહેરોના સર્વાંગી વિકાસમાં યોગદાન આપવાનું છે.

2.4. શહેરી સમુદાયની સેવાઓ:

શહેરમાં સેવાઓનું અલગ મહત્વ છે .શહેરી સમુદાય આ સેવાઓથી પ્રભાવિત થયેલો હોય છે જે તેની ઓળખાણ પણ બની જાય છે .જેમાં સ્વાસ્થ્ય સેવા, શિક્ષણ સેવા, આવાસ સેવા, પરિવહન અને સંચાર સેવા, સુરક્ષા સેવા, સામાજિક અને આર્થિક સેવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સેવાઓને આપણે વિસ્તારથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

1. સ્વાસ્થ્ય સેવા:

જ્યાં બધા જ પ્રકારની સ્વાસ્થ્ય લક્ષી સેવાઓ મળતી હોય તેવી સેવાઓ સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સેવાઓ ગણાય છે જેમ કે

- હોસ્પિટલ અને ક્લિનિક્સ: બધા પ્રકારની સારવાર અને આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડતી સંસ્થાઓ.
- માતૃત્વ અને બાળ સંભાળ કેન્દ્રો: ગર્ભવિસ્થા અને બાળ સંભાળ માટે.
- ફાર્મસી અને મેડિકલ સ્ટોર્સ: 24 x 7 ઉપલબ્ધ દવાઓ.

2. શિક્ષણ સેવા:

શિક્ષણ લગતી સેવાઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- શાળા અને કોલેજો: પ્રાથમિકથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીની સેવાઓ.
- પ્રશિક્ષણ અને તાલીમ કેન્દ્રો: વ્યાવસાયિક તાલીમ અને કુશળતા વિકાસ માટે.
- વાંચનાલય અને પુસ્તકાલય: શૈક્ષણિક અને જ્ઞાન વધારવા માટે.

3. જળ, વીજળી અને ગેસ પૂર્તિ સેવા:

પ્રાથમિક જરૂરિયાતોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમાં,

- જળ પુરવઠો: પીવાનું પાણી અને અન્ય ઉપયોગ માટે.
- વીજળી પુરવઠો: જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વીજળીની જરૂરિયાત.
- ગેસ સેવા: રસોઈ માટે ગેસ સેવા.

4. આવાસ અને શેલ્ટર સેવા:

આવાસ અને રહેઠાણ સંબંધિત સેવાઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે .જેમ કે,

- સસ્તા ઘર બનાવવાની યોજનાઓ: ગરીબો અને મધ્યમ વર્ગ માટે.
- આવાસ મકાન: ફલેટ્સ અને મકાન.
- શેલ્ટર હોમ્સ: ગરીબો અને વિમુક્ત માટે.

5. પરિવહન અને સંચાર સેવા:

પરિવહન સંબંધિત બાબતો આમાં સમાવેશ થાય છે .જેમ કે,

- સાર્વજનિક પરિવહન: બસ, ટ્રેન, મેટ્રો, અને અન્ય વાહનો.

- સંચાર સુવિધાઓ: ઈન્ટરનેટ, મેલ, અને મોબાઈલ નેટવર્ક.

6. કાયદેસર અને સુરક્ષા સેવા:

સામાજિક નિયંત્રણની સુરક્ષા માટેની સેવાઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ કે,

- પોલીસ સેવા: સુરક્ષા માટે.
- ફાયર બ્રિગેડ: આગ અને આકસ્મિક ઘટનાઓ માટે.
- કાયદેસર સહાયતા: કાયદેસર સલાહ અને સેવાઓ.

7. સામાજિક અને સામુદાયિક સેવા:

સામાજિક અને સામુદાયિક સંબંધિત સેવાઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે . જેમ કે,

- સામુદાયિક કેન્દ્રો: સામાજિક જીવનમાં ઉમેરો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો.
- એનજીઓ અને સામાજિક સેવા સંગઠનો: ગરીબ અને વર્ગ વિમુક્ત માટે.
- આરામદાયક અને મનોરંજન સ્થળો: પાર્ક, સિનેમા, અને મનોરંજન માટેના સ્થળો.

8. આર્થિક અને નાણાકીય સેવા:

આ સેવામાં આર્થિક અને નાણાકીય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે . જેમ કે,

- બેંક અને નાણાકીય સંસ્થાઓ: બેંકિંગ અને રોકાણ.
- રોજગાર અને કારકિર્દી સેવા: નોકરીની તકો અને માર્ગદર્શન.

આમ, આ સંસાધનો અને સેવાઓ શહેરી સમુદાયના જીવનને સુવિધાયુક્ત અને સુખમય બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, અને લોકોના જીવનના ગુણવત્તા સુધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.

2.5 ઉપસંહાર

શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓ એ શહેરોના વિકાસ અને સમૃદ્ધિ માટે મૂળભૂત કાર્યકરો છે. આ સંસાધનો અને સેવાઓ શહેરોમાં વસતા લોકોના જીવનના ગુણવત્તાને ઉચ્ચ સ્તરે લઈ જવામાં મદદ કરે છે, અને આલેખિત ભૂમિકા ધરાવે છે. શહેરી સમુદાયની જટિલતાઓ અને ગતિશીલતા વચ્ચે, સામાજિક કાર્યકરોની સંસ્થા અને તેમનું કામ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે.

તેઓ એવા ઘણા ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરે છે જેમ કે આરોગ્ય, શિક્ષણ, આવાસ, આર્થિક સુવિધાઓ, પરિવહન, અને કાયદેસરની સહાય, અને આ સેવાઓના ઉપયોગ દ્વારા તેઓ સંદર્ભમાં સામાજિક ન્યાય, સશક્તિકરણ, અને સુખાકારીના લક્ષ્યોને આગળ વધારી શકે છે. આલેખાયેલું માળખું અને સંસાધનોની સમજણ, સામાજિક કાર્યકરને પોતાના કાર્યમાં વધુ અસરકારક બનાવવા માટે જરૂરી છે. તેઓ જાતીય સમાનતા, આવકની અસમાનતા, અને અન્ય સામાજિક પડકારોનો સામનો કરતી વસ્તી માટે આ સંસાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી શકે છે. આ એકમ દ્વારા, ભવિષ્યમાં વધુ સારી રીતે સેવા આપવા માટે સામાજિક કાર્યકરોને આ માહિતીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું માર્ગદર્શન મળી રહે છે, અને તેઓ સમુદાયના લોકોની જરૂરિયાતોને સંતોષવામાં વધુ સક્ષમ બની શકે છે. તેઓના કાર્ય દ્વારા, શહેરી

સમુદાયમાં જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરીને અને સામાજિક ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપીને, સમગ્ર સમુદાયમાં ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરી શકે છે.

2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો:

1. નીચેનામાંથી કઈ શહેરી સમુદાયની સેવા છે તે જણાવો?
(અ) સ્વાસ્થ્ય સેવા (બ) શિક્ષણ સેવા
(ક) સામાજિક અને સામુદાયિક સેવા (ડ) ઉપરોક્ત તમામ
જવાબ: (ડ) ઉપરોક્ત તમામ
2. આપેલા સંસાધનો માંથી ..... શિક્ષણ સંસાધન નથી?
(અ) - શાળાઓ અને કોલેજો. (બ) યુનિવર્સિટીઓ
(ક) તાલીમ કેન્દ્રો. (ડ) વિહારો અને ઉદ્યાન
જવાબ: (ડ) વિહારો અને ઉદ્યાન
3. ગુજરાતમાં માન્યેસ્ટર તરીકે..... શહેરને ઓળખવામાં આવતું હતું.
(અ) વડોદરા. (ક) અમદાવાદ
(બ) ભાવનગર. (ડ) આણંદ
જવાબ: (ક) અમદાવાદ
4. 1917માં ....., એ “Social Diagnosis” નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું.?
(અ) મેરી રિયમંડ. (બ) ટાલકોટ પાર્સન્સ
(ક) પાવલો ફેરે (ડ) એલિઝાબેથ કિલન્ટન
જવાબ: (અ) મેરી રીયમંડ

● સ્વાધ્યાય લેખન કરો

1. તમારા ક્ષેત્રકાર્યમાં મળતી સેવાઓનો પરિચય આપો.

.....
.....
.....
.....

2. તમારા ક્ષેત્ર કાર્યમાં આવતા સંસાધનો વિશે સવિસ્તાર સમજાવો..

.....
.....
.....
.....

3. શહેરી સમુદાય નો અર્થ આપી. શહેરમાં જોવા મળતા સંસાધનો અને સેવાઓની ચર્ચા કરો.

.....
.....

.....
.....

- પ્રવૃત્તિ કરો

1. શહેરી સમુદાયને ઉપયોગમાં આવતા સંસાધનો વિશે રૂબરૂ મુલાકાત કરો.
2. શહેરી સમુદાયના સંસાધનો અને સેવાઓ ની જાગૃતિ લાવવા માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરો.

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો:

- શહેરી સમુદાય** : શહેરી સમુદાય એવા લોકોનો સમૂહ છે જે શહેરોમાં રહે છે અને તેમની સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. આ સમુદાયમાં નાગરિકોને વહેંચાયેલી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે જે શહેરના જીવનનું અમલ કરે છે.
- સંસાધન** : આ કુદરતી, માનવસર્જિત અથવા આર્થિક સાધન છે જે લોકો અથવા સમુદાયોની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. તેમાં જમીન, જળ, માનવ સંશોધન, અને મૂડીનો સમાવેશ થાય છે.
- સેવા** : આ એવી પ્રવૃત્તિ છે કે જેમાં કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા દ્વારા અન્ય વ્યક્તિઓ કે સમુદાયોને જરૂરી સહાય, સુવિધા, અથવા લાભ પૂરો પાડવામાં આવે છે. આમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને સામાજિક સેવા જેવી ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે.

2.8 સંદર્ભ ગ્રંથો :

---

1. એમ.એસ. ગોરે, “Urbanization and Social Change,” Nehru University Publications, 1995.
2. બી.આર. આંબેડકર, “Thoughts on Urban Communities,” Indian Sociological Review, 1948.
3. પ્રો.એ.જી.શાહ તથા અન્ય, “ભારતમાં સમાજ: માળખું અને પરિવર્તન”, અનડા બુક ડીપો 2004.
4. ડૉ.વિદ્યુત જોશી, “પારિભાષિક કોષ સમાજશાસ્ત્ર”, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ 1997
5. ડૉ.નેહલ ત્રિવેદી તથા અન્ય, “સમાજ કાર્ય”, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, 2018
6. જે.કે.દવે, “નગર સમાજશાસ્ત્ર”, અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ, 2019.
7. બી. કે. રાહા “Urban Development and Social Welfare” 1992
8. વિદ્યા ભૂષણ અને અન્ય “Introduction to Sociology” 2009.
9. પીટર એડ્રેન, “Urban Sociology: A Global Perspective” 1998.
10. મેરી રીયમન્ડ, “Social Diagnosis” 1917.
11. એલિઝાબેથ ક્લિન્ટન, “Community and Urban Services” (1995).
12. પાર્સન્સ, “The Social System” 1951., oL., “The Social System” 1951.
13. પાઉલો ફેરે, “Pedagogy of the Oppressed” 1970.

-: રૂપરેખા :-

3.0 હેતુઓ

3.1 પ્રસ્તાવના

3.2 વિકાસલક્ષી યોજનાઓનો ખ્યાલ- વ્યાખ્યા-વિભાવના

3.3 શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓ

3.4. અમલીકરણ એટલે શું?

3.5. શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ

3.6. શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓ

3.7. શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓના અમલીકરણમાં સમાજકાર્યકરની ભૂમિકા અને મહત્ત્વ

3.8. શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓનો સમાજકાર્યના ક્ષેત્રકાર્ય અભ્યાસમાં ફાળો

3.9. ઉપસંહાર

3.10. ચાવીરૂપ શબ્દોની સમજ

3.11. તમારી પ્રગતી ચકાસા

3.12. સંદર્ભ ગ્રંથો

3.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થીઓ ક્ષેત્ર કાર્ય દરમિયાન વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ સમજી શકશે.
- સમાજના કયા વર્ગને કઈ યોજનાઓ ની જરૂર છે તે આ અભ્યાસ પરથી જાણી શકશે તથા કઈ યોજનાઓનો લાભ કઈ સંસ્થા આપે છે તે સમજી શકશે.
- શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓમાં પોતાની ભૂમિકા તપાસી શકશે.

3.1 પ્રસ્તાવના

શહેરીકરણની પ્રગતિ સાથે, વિશ્વના વિવિધ શહેરોમાં જીવનમાપનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવો એ મુખ્ય પડકાર બની ગયો છે. આ પડકારોને પહોંચી વળવા માટે, શહેરી વિસ્તારોમાં વિકાસલક્ષી યોજનાઓની રચના અને અમલીકરણ એ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. આ યોજનાઓ શહેરી ગરીબીના નિવારણ, માળખાગત સુધારણા, આરોગ્ય અને શિક્ષણ સેવાઓના વિકાસ, અને ટકાઉ જીવન માટેની વ્યવસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે યોજના તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત સરકારના નવીનતમ નગરપાલિકા અધિનિયમ 2019, જેને “ગુજરાત નગરપાલિકા (સુધારો) અધિનિયમ, 2019” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, એ ગુજરાતમાં નગરપાલિકાઓના સંચાલનમાં સુધારો લાવવાનું ઉદ્દેશ રાખે છે. આ અધિનિયમ હેઠળ:

1. શાસન અને સત્તા: નગરપાલિકા માટે વધુ સત્તા અને જવાબદારી નક્કી કરવામાં આવી છે, અને નગરપાલિકા અધિકારીઓના અધિકાર અને ફરજમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા છે.
2. અર્થસંસ્થાનો : નગરપાલિકાઓ માટે નાણાકીય વિમોચન અને સ્ત્રોતોને મજબૂત બનાવવામાં આવ્યા છે, અને જાહેર સેવામાં સુધારાઓ લાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે.
3. પ્રકાશ અને પારદર્શિતા: નગરપાલિકા કામકાજમાં વધુ પારદર્શિતા અને લોકપ્રશ્નના નિરાકરણ માટેના પગલાં ઉમેરવામાં આવ્યા છે.
4. બનાવટ અને વિકાસ: નગરસુશોભન અને શહેરી વિકાસ માટે નીતિ અને વ્યૂહરચના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા છે.

આ અધિનિયમ સ્થાનિક સુશાસનને મજબૂત બનાવવાની અને શહેરી ક્ષેત્રમાં વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવાની દિશામાં છે.

શહેરી સમુદાયના વિકાસ માટે આયોજિત આ યોજનાઓના અમલીકરણને અસરકારક રીતે નિયંત્રિત કરવા અને મૂલ્યાંકન કરવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલ લેખન એક આવશ્યક ઘટક છે. ક્ષેત્રકાર્યમાં કાર્યરત સક્રિય સંશોધન અને સર્વેક્ષણ દ્વારા સમુદાયની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો, અવરોધો, અને સંસાધનોની ઓળખ કરવામાં આવે છે. આ જાણકારીના આધાર પર અહેવાલો તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે શહેરી વિકાસની વિવિધ યોજનાઓના કાર્યાન્વયનની પ્રક્રિયા અને તેમના પ્રભાવને વિગતવાર રજૂ કરે છે. અહેવાલ લેખન દ્વારા પ્રાપ્ત માહિતી નીતિ ઘડતર (policymakers), NGO, અને અન્ય સંસ્થાઓને અમલીકરણની વિપુલતા, પડકારો અને ઉપલબ્ધિઓ અંગેની જાણકારી પૂરી પાડે છે, જેના આધારે વધુ અસરકારક નીતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકાય છે. શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓના અમલીકરણમાં ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલ લેખનના મહત્ત્વ પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી આપણે વિકાસલક્ષી યોજના વિશેની માહિતી મેળવીશું.

3.2 વિકાસલક્ષી યોજનાનો અર્થ- વ્યાખ્યા-વિભાવના:

વિકાસલક્ષી યોજનાઓએ એવા આયોજનો અને કાર્યક્રમોનો સમુહ છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સામાજિક, આર્થિક, અને પર્યાવરણસંબંધિત વિસ્તારોમાં વ્યક્તિગત અને સમુદાયો માટે સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવાનો હોય છે. આ યોજનાઓનો મુખ્ય હેતુ વિકાસના સ્તરે સુધારણા અને વૃદ્ધિ લાવવાનો છે, જેથી સમાજના દરેક વિભાગને સમાન તક અને સાધનો મળી શકે.

● વ્યાખ્યા:

વિકાસલક્ષી યોજનાઓ એ એવી સત્તાવાર કે અનૌપચારિક પહેલ છે, જેનો હેતુ વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક સ્તરે આર્થિક, સામાજિક, અને પર્યાવરણયુક્ત પરિવર્તનોને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે, અને તે નીતિઓ, કાર્યક્રમો, અને પ્રવૃત્તિઓના માધ્યમથી અમલમાં મુકાય છે (Smith, 2020).

- **વિભાવના:**

વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું આયોજન અને અમલીકરણ સામાન્ય રીતે તહકીકત અને માહિતીના વિશ્લેષણના આધારે થાય છે. આ યોજનાઓના ફલિતો એ છે કે તે આર્થિક અસમાનતા, આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવા માટે આધારરૂપ બને છે.

વિવિધ સત્તાવાર અને ખાનગી સંસ્થાઓ આ યોજનાઓના અમલીકરણમાં જોડાય છે, જેમાં સરકારો, NGO, અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ યોજનાઓના સફળ અમલીકરણથી વ્યક્તિગત અને સમુદાયો માટે ટકાઉ વિકાસની દિશામાં યોગદાન આપવું એ મુખ્ય હેતુ છે.

- **ખ્યાલ:**

શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા શહેરી વિસ્તારોમાં આ યોજનાઓને સફળતાપૂર્વક કાર્યરત કરવામાં આવે છે.

અમલીકરણ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા કોઈપણ વિકાસલક્ષી યોજના કે નીતિની વ્યવહારીક કામગીરી થકી તે કાર્યક્ષમ બનવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા હેઠળ નક્કી કરેલી યોજનાઓને જમીન પર ઉતારવામાં આવે છે, અને તે યોજના દ્વારા નિર્ધારિત લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

3.3 શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓ:

શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓ એ એવા કાર્યક્રમો અને પ્રોજેક્ટ્સ છે, જેનો ઉદ્દેશ શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોની જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાનો હોય છે. આ યોજનાઓનો ધ્યેય શહેરી ગરીબીનું નિવારણ, માળખાનું સુધારણ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓનો વિકાસ, અને શહેરી વૃદ્ધિ માટે ટકાઉ જીવનમાપનની પદ્ધતિઓનો પ્રચાર કરવો છે. આ માટે નીચેની યોજનાઓ પરથી આપણે થોડો ખ્યાલ મેળવીશું.

1. પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના (PMAY - Pradhan Mantri Awas Yojana):

- ઉદ્દેશ: આ યોજના ભારતના દરેક નાગરિકને 2022 સુધીમાં પોતાના ઘરનું સ્વપ્ન પૂરું કરવાની વાત કરે છે. PMAYની હદે કાફી સસ્તું ઘર પૂરા પાડવું, ખાસ કરીને ગરીબો અને શહેરી ગરીબોના હિત માટે.
- લક્ષિત સમુદાય: શહેરી ગરીબો, ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારના રહેવાસીઓ, અને ગરીબ વર્ગો.
- ઉદ્દાહરણ: અમદાવાદના એક ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારના લોકો આ યોજનાનો લાભ લઈ પોતાનું ઘર પાકું અને સારી રીતે બનાવી ઘર મેળવી શક્યા.

2. સ્માર્ટ સિટીઝ મિશન (Smart Cities Mission):

- ઉદ્દેશ: આ યોજના હેઠળ 100 નગરોને સ્માર્ટ સિટી તરીકે વિકસાવવાનું છે, જે તકનીકી તેમજ ડિજિટલ સોલ્યુશન્સ દ્વારા સજીવન થશે.

- લક્ષિત સમુદાય: સમગ્ર શહેરી નાગરિકો, ખાસ કરીને જે નગરો સ્માર્ટ સિટીઝ તરીકે પસંદ થયા છે.
- ઉદાહરણ: પુણે તથા અમદાવાદ શહેરમાં સ્માર્ટ સિટીઝ મિશન અંતર્ગત ઈલેક્ટ્રોનિક બસ્ટિકેટિંગ સિસ્ટમ્સ, સ્માર્ટ સ્ટ્રીટલાઈટ્સ, અને જાળવણી માટે સ્માર્ટ સિસ્ટમ્સ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

3. જવાહરલાલ નહેરુ રાષ્ટ્રીય શહેરી પુનર્વિકાસ મિશન (JNNURM - Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission):

- ઉદ્દેશ: શહેરી વિસ્તારોના આધુનિકીકરણ અને પુનર્વિકાસ માટે અને શહેરી ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના વિકાસ માટે.
- લક્ષિત સમુદાય: શહેરી વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોને આધુનિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રદાન કરવા માટે.
- ઉદાહરણ: અમદાવાદ શહેરમાં JNNURM અંતર્ગત બસ રેપિડ ટ્રાંઝિટ સિસ્ટમ (BRTS)લાવી, જે શહેરના જન પરિવહનને વધુ આરામદાયક અને ઝડપી બનાવે છે.

4. અટલ મિશન ફોર રેજુવેનેશન એન્ડ અર્બન ટ્રાન્સફોર્મેશન (AMRUT - Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation):

- ઉદ્દેશ: આ યોજના શહેરોમાં નાગરિક સુવિધાઓ જેમ કે પાણીની સપ્લાઈ, સફાઈ, ગટરના સુધારણા, અને જાહેર પરિવહનની સુવિધાઓ માટે છે.
- લક્ષિત સમુદાય: નાના અને મધ્યમ કદના નગરો.
- ઉદાહરણ: બાલાસિનોર તથા કપડવંજ શહેરમાં AMRUT યોજનાના માધ્યમથી પાણી સપ્લાયની સુવિધામાં સુધારો થયો છે, જેના કારણે લોકો માટે પીવાનું સ્વચ્છ પાણી ઉપલબ્ધ થયું છે.

5. શહેરી સ્વચ્છતા મિશન (Swachh Bharat Mission - Urban):

- ઉદ્દેશ: શહેરોને સ્વચ્છ અને શૌચમુક્ત બનાવવા, અને કચરાના પ્રત્યંત નિકાલ માટે.
- લક્ષિત સમુદાય: તમામ નગરો, શહેરો, અને શહેરોની નાગરિક જનતા.
- ઉદાહરણ: ઈન્દોર શહેર, સ્વચ્છ ભારત મિશન હેઠળ શ્રેષ્ઠ દેખાવ કર્યું છે અને આ શહેર માટે અનેક સ્વચ્છતા સંબંધિત પ્રોજેક્ટ્સ સફળતાપૂર્વક અમલમાં મુકવામાં આવ્યા છે.

6. દિનદયાલ અંત્યોદય યોજનાનાં શહેરી જીવન કૌશલ્ય મિશન (DAY-NULM - Deendayal Antyodaya Yojana - National Urban Livelihoods Mission):

- ઉદ્દેશ: શહેરી ગરીબો માટે રોજગારની તકો ઉભી કરવી અને સક્ષમ બનાવવું.
- લક્ષિત સમુદાય: શહેરી ગરીબો, જેની પાસે રોજગાર નહીં હોય અથવા ઓછા અનુભવ ધરાવતા હોય.
- ઉદાહરણ: સુરત શહેરમાં DAY-NULM અંતર્ગત બેરોજગારો માટે તાલીમ અને રોજગારના અવસરો ઊભા કરવાનું કામ કરવામાં આવી રહ્યું છે.

7. આશા (ASHA - Accredited Social Health Activists):

- ઉદ્દેશ: આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શહેરી ગરીબ અને પછાત વર્ગોને આરોગ્ય સંબંધિત સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે.
- લક્ષિત સમુદાય: શહેરી ગરીબ વર્ગો, ખાસ કરીને મહિલાઓ અને બાળકો.
- ઉદાહરણ: દિલ્હીના શહેરી ગરીબ વિસ્તારના બાળકો માટે આરોગ્ય ચકાસણી અને ઈમ્યુનાઈઝેશનના કાર્યક્રમોને આગળ વધારવામાં આવ્યા છે.

8. શહેરી ગરીબી નિવારણ યોજના (Urban Poverty Alleviation Scheme):

- ઉદ્દેશ: શહેરી ગરીબોને જીવનનો સ્તર સુધારવા માટે આર્થિક સહાય અને સામાજિક સુરક્ષા પૂરી પાડવી.
- લક્ષિત સમુદાય: શહેરી ગરીબ પરિવારો.
- ઉદાહરણ: કોલકાતા શહેરમાં શહેરી ગરીબી નિવારણ યોજનાના માધ્યમથી ઘણી બધી પરિવારોને સાધનસામગ્રી અને રોજગારની તક મળી છે.

ઉપરોક્ત યોજનાઓ ફક્ત મહાનગરપાલિકાઓ ધરાવતા વિસ્તારોમાં જ વધારે જોવા મળે છે.

આ યોજનાઓના અમલ દ્વારા શહેરી સમુદાયને સારું જીવન પ્રદાન કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી રહી છે, અને તે સમગ્ર શહેરી વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

3.4 અમલીકરણ એટલે શું?

‘અમલીકરણ’નો અર્થ છે કોઈ યોજના, વિચાર, નિયમ, કે નિયમન કાયદો અથવા પ્રક્રિયાને વ્યવહારિક લાગુ પાડવું અથવા અમલમાં મુકવું. સોદા, નિયંત્રણો અથવા યોજનાને પ્રતિકૃતિમાં લાવવાના કૃત્યને “અમલીકરણ” કહેવામાં આવે છે.

દા. ત. ધાત્રી માતાઓ, બાળકો, શિશુઓ, ગર્ભવતી મહિલાઓ વગેરેને એક જ જગ્યાએ એકત્રિત કરીને તેઓને માતા યશોદા જેવું વાત્સલ્ય આપવા માટે નંદ ઘર અને બાલવાડી ની શરૂઆત થઈ હતી. જે આ વિચાર આણંદ- ખેડા જિલ્લામાંથી પ્રસરી પાછળથી સમગ્ર ભારતમાં લાગુ થયો જે યોજનાને આજે આપણે બાળ સંકલિત યોજના તરીકે ઓળખીએ છીએ.

3.5 શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ:

શહેરોમાં વધતી જતી જનસંખ્યા અને તેના પર પડતા આર્થિક, સામાજિક, અને પર્યાવરણીય પ્રભાવોને ધ્યાનમાં રાખીને, શહેરી સમુદાય માટે અનેક વિકાસલક્ષી યોજનાઓ વિકસાવવામાં આવે છે. આ યોજનાઓનો અમલીકરણ એ તે સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે, જેના માધ્યમથી આ યોજનાઓને શહેરી સમુદાય સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે અને તેની અસરકારકતા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. અમલીકરણને સમજ્યા પહેલા તેના તત્વને સમજવું ખૂબ જ મહત્વનું છે.

● અમલીકરણના તત્ત્વો:

1. યોજના તૈયાર કરવી:

યોજનાની પ્રાથમિકતા, લક્ષ્ય અને ઉદ્દેશ્ય નિર્ધારિત કરવી, તેમજ તેની નીતિ અને કામગીરીની વ્યૂહરચના ઘડવી.

2. સંસાધન સુવિધા:

માનવસંપદા, આર્થિક, અને સામગ્રીના સંસાધનોની ઓળખ અને તેનું વ્યવસ્થાપન.

3. કાર્યવિધિ:

અભિયાન અને પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અને અમલ, જેમાં લાભાર્થીઓ અને હિતધારકોની સીધી ભાગીદારી હોય છે.

4. દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન :

નિયમિત નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન દ્વારા, યોજનાની પ્રગતિનો માર્ગ નક્કી કરવો અને જરૂરી સુધારા-સંશોધન કરવા.

- સંસાધનોની અછત
- નોકરિયાત અવરોધ
- સ્થાનિક સમુદાયના પ્રતિકાર
- જરૂરી કુશળતા અને તાલીમના અભાવ

શહેરી સમુદાય માટે વિકાસલક્ષી યોજનાઓના અમલીકરણમાં સામાજિક કાર્યકર્તાઓ, સરકારી તંત્રો, NGO, અને સ્થાનિક સમુદાયની સહભાગીતા મહત્વપૂર્ણ છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા, શહેરી વિસ્તારોમાં વસવાટ કરતા લોકો માટે જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવા માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

1. યોજનાનું આયોજન:

- અમલીકરણની શરૂઆત એવા આયોજનથી થાય છે, જેમાં નીતિઓ, લક્ષ્યો, અને કાર્યપ્રણાલીના વ્યૂહાત્મક તંત્રોને નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે.
- આ આયોજનમાં પ્રાથમિકતાઓ નક્કી કરવા, સંસાધનોની ઉપલબ્ધતા જાણવી, અને લાગુ પાડવા માટે યોગ્ય સમય અને સ્થળનો સમાવેશ થાય છે.

2. સંસાધનોનું સમન્વયન:

- આ તબક્કામાં જરૂરી માનવ, આર્થિક અને સામગ્રીના સંસાધનો એકત્રિત કરવા અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે.
- શહેરી વિકાસલક્ષી યોજનાઓમાં મોટાપાયે નાણાકીય સહાય, તકનીકી અભ્યાસ, અને મોટા પ્રમાણમાં માનવસંસાધન આવશ્યક હોય છે.

3. કાર્ય ક્ષમતા:

- શહેરી યોજનાઓને કાર્યરત કરવા માટેના ચોક્કસ પગલાંઓ આ તબક્કામાં લેવામાં આવે છે, જેમ કે મકાન બનાવવા, પરિસરો સુધારવા, હરીફાઈમાં સુધારો લાવવાનો પ્રયાસ કરવો, વગેરે.
- આ તબક્કામાં સ્થાનિક સમાજના હિતધારકોની ભાગીદારી વધુ હોય છે, જેનાથી યોજનાનો અમલ વધુ અસરકારક બને છે.

4. મોનિટરિંગ અને મૂલ્યાંકન:

- આ તબક્કામાં, યોજનાઓની પ્રક્રિયાની પ્રગતિ પર સતત નજર રાખવામાં આવે છે, જેથી મૂલ્યાંકન દ્વારા યોજનાની સફળતા અને નબળાઈઓ ઓળખી શકાય.
- જો અમલીકરણમાં કોઈ અવરોધો હોય, તો તેને દૂર કરવા માટેની તાત્કાલિક પગલાં લેવામાં આવે છે

3.6 શહેરી સમુદાયની અમલીકરણ ની સંસ્થાઓ

શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓ તે ઓર્ગેનાઈઝેશન અથવા એજન્સીઓ છે, જે શહેરમાં રહેતા લોકોને જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે વિવિધ સેવાઓ અને કાર્યક્રમો પૂરા પાડે છે. આ સંસ્થાઓ સરકારી, અર્ધસરકારી, અને એનજીઓ (Non-Governmental Organizations) કે ખાનગી સેક્ટરની હોઈ શકે છે.

- શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની મુખ્ય સંસ્થાઓમાં આવનારી કેટલીક પ્રત્યક્ષ સંસ્થાઓ અને તેમની કામગીરી:

1. શહેરી સ્થાનિક સરકારી સંસ્થાઓ (Municipal Corporations or Municipalities):

- આ સંસ્થાઓ શહેરના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, પાણીની પુરવઠો, ગટર વ્યવસ્થા, નગરપાલિકાની સેવાઓ અને અન્ય સુવિધાઓનું સંચાલન કરે છે.
- નગરપાલિકાઓ શહેરી વિકાસ, શહેરી ગરીબી નિવારણ, આરોગ્ય અને સફાઈ માટેની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

2. હાઉસિંગ બોર્ડ્સ અને ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટીઝ:

- શહેરમાં રહેણાંક અને શહેરી વિકાસને આગળ વધારવા માટેની યોજનાઓ બનાવવી અને અમલમાં મૂકવી.
- આ સંસ્થાઓ નવો આવાસ યોજનાઓ, સસ્તું ઘર અને શહેરી પુનર્વિકાસ (લિફ્ટ હાઇ રીહાબિલિટેશન) માટે કામ કરે છે.

3. શહેરી આરોગ્ય સંસ્થાઓ (Urban Health Institutions):

- આ સંસ્થાઓ આરોગ્ય સેવાનો પ્રચાર અને વિકાસ કરે છે, જેમાં હોસ્પિટલો, આરોગ્ય કેન્દ્રો, રસીકરણ કાર્યક્રમો, અને કચરાની વ્યવસ્થા જેવી સેવાઓ સામેલ છે.

4. શહેરી ગરીબી નિવારણ સંસ્થાઓ (Urban Poverty Alleviation Agencies):

- આ એજન્સીઓ ગરીબીમાં જીવન જીવતા લોકોને આધાર આપવા માટે વિવિધ સ્કીમ્સ ચલાવે છે, જેમ કે રોજગાર અભિયાન, પ્રશિક્ષણ, અને સામાજિક સુરક્ષા કાર્યક્રમો.

5. જાહેર પરિવહન વિભાગ (Public Transport Authorities):

- આ સંસ્થાઓ શહેરમાં પરિવહન વ્યવસ્થાને સુનિશ્ચિત કરે છે. એમણે બસ, મેટ્રો, ટ્રાફિક મેનેજમેન્ટ, વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી.

6. શહેરી ઉપયોગિતા સેવાઓ (Urban Utility Services):

- પાણી, વીજળી, ગેસ, અને ટેલિકોમ સેવાઓના પુરવઠા અને દેખરેખ માટેની સંસ્થાઓ.

7. એનજીઓ (Non-Governmental Organizations):

- શહેરમાં સામાજિક, શૈક્ષણિક, અને આરોગ્ય સંબંધિત સેવાઓ પૂરી પાડતી સંસ્થાઓ. તેઓ ઘરવિહોણા અને ગરીબ સમુદાયોને મદદ કરવા માટે કામ કરે છે.

આ સંસ્થાઓ સાથે સુમેળ સાધી અને સમુદાયના સભ્યોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે સક્ષમ બનાવવા માટેની કામગીરી “શહેરી સમુદાયના અમલીકરણ” તરીકે ઓળખાય છે.

3.7 શહેરી સમુદાયની વિકસલક્ષી યોજનાઓના અમલીકરણમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા અને મહત્વ:

- જાગૃતિ અને ભાગીદારી: શહેરી સમુદાયની વિકસલક્ષી યોજનાઓમાં અમલીકરણ દ્વારા શહેરી વસ્તીને તેનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેઓ આવી યોજનાઓમાં વધુને વધુ ભાગીદારી કરવા પ્રોત્સાહિત થાય છે.
- સમાજમાં પરિવર્તન: આ યોજનાઓ શહેરી વિસ્તારોમાં માનવ વિકાસ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને સામાજિક ન્યાયમાં સુધારો લાવે છે, જેનું પરિણામ શહેરી સમુદાયમાં સર્વાંગી વિકાસ છે.
- ટકાઉ વિકાસ: અમલીકરણ દ્વારા, શહેરી વિકાસ માટે ટકાઉ નીતિઓ અને પદ્ધતિઓ સ્થાપિત થાય છે, જે લાંબા ગાળે શહેરી વિકાસને સફળ અને ટકાઉ બનાવે છે.

આ રીતે, શહેરી સમુદાયની વિકસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ એ તેમના હેતુઓને પૂર્ણ કરવા માટેનું મહત્વપૂર્ણ તત્વ છે, જે શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા લોકોના જીવનને સુધારવા માટેની પ્રક્રિયાને સફળ બનાવે છે.

શહેરી સમુદાયની વિકસલક્ષી યોજનાઓનો અમલીકરણ અને તે અંગેના સમાજ કાર્યના ક્ષેત્રકાર્ય અભ્યાસનો આધાર ઉલ્લેખનિય છે. શહેરી સમુદાયમાં વિવિધ વિકસલક્ષી યોજનાઓ અમલમાં લાવવા માટે સમાજ કાર્યકરો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ બાબતને સમજવા માટે, નીચેના મુદ્દાઓને વિસ્તૃત રીતે સમજવું જરૂરી છે:

1. યોજનાઓના સમુદાય આધારિત અભિગમ

- સમુદાયની જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન: દરેક શહેરી વિસ્તારના લોકોની જરૂરિયાતો અલગ હોય છે. સમાજકાર્યકરો સ્થાનિક જનસાંખ્યિકી અને આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને સમુદાયની જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન કરે છે.
- સમુદાયની સામેલગીરી : શહેરી વિકાસલક્ષી યોજનાઓ સફળ થવા માટે તે તમામ લોકોની સામેલગીરી અને સહયોગની જરૂર છે. સમાજ કાર્યકરો સમુદાયના સભ્યોને પ્રેરણા આપીને, તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લાવવાનું કામ કરે છે.

2. સ્થાનિક સમુદાય સાથે બેઠક અને સહકાર

- યોજનાઓ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવી: લોકોમાં યોજનાઓ વિશેની જાગૃતિ ફેલાવવી જરૂરી છે. સમાજ કાર્યકરો લોકલ મીટિંગ્સ, વર્કશોપ, અને હેલ્થ કેમ્પના માધ્યમથી લોકો સુધી માહિતી પહોંચાડે છે.
- સહયોગ અને સહભાગિતા: શહેરી વિસ્તારોમાં યોજનાઓને આગળ વધારવા માટે સ્થાનિક સમુદાય સાથે સહયોગ અને સહભાગિતા જાળવવી જરૂરી છે. આથી, સમાજ કાર્યકરો સ્થાનિક નેતાઓ, સમુદાયના વરિષ્ઠ સભ્યો, અને વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે મિલન અને સહકારમાં કામ કરે છે.

3. રોજગારી અને આત્મનિર્ભરતા માટેના પ્રયાસો

- કૌશલ્ય વિકાસ અને તાલીમ: આર્થિક સશક્તિકરણ અને રોજગારી માટે, મનરેગા જેવી યોજનાઓ હેઠળ કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમોનું આયોજન સમાજ કાર્યકરો દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- સ્વરોજગાર માટે સહાય: શહેરી ગરીબોને સ્વરોજગાર અને નાના વ્યવસાય માટે માર્ગદર્શન અને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે સમાજ કાર્યકરો MICROFINANCE સંસ્થાઓ અને સરકારની યોજનાઓ સાથે કામ કરે છે.

4. સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા માટે કાર્ય:

- વિમુખ અને પછાત વર્ગ માટે વિશેષ આયોજન: શહેરી વિસ્તારોમાં વસતા વિમુખ અને પછાત વર્ગોના હક અને સમાનતાને સુનિશ્ચિત કરવી જોઈએ. સમાજ કાર્યકરો તેમની સમસ્યાઓને ઓળખી, તેમની કલ્યાણકારી યોજનાઓમાં યોગ્ય રીતે સામેલ થઈ સુનિશ્ચિત કરે છે.
- ગરીબીનું નિવારણ: શહેરી ગરીબી નિવારણ માટે વિવિધ યોજનાઓ, જેમ કે PMAY અને Swachh Bharat Mission, સ્કીન ઈન્ડિયામાં ગરીબો માટે સસ્તું ઘર, સ્વચ્છતા સુવિધાઓ, અને રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ કરાવવી, આ કામમાં સમાજ કાર્યકરો મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

5. આરોગ્ય અને સુવિધાઓમાં સુધારણા

- મુખ્ય આરોગ્ય સેવાનો પ્રસાર: શહેરી વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સેવાઓ અને સુવિધાઓનો અભાવ છે. આ માટે, ASHA કાર્યકર અને આરોગ્ય મિશન ટીમો લોકો સુધી આરોગ્ય સેવાઓ, મેડિકલ કેમ્પ્સ, અને રસીકરણ કાર્યક્રમો પહોંચાડે છે.

- આરોગ્ય અંગે જાગૃતિ: આરોગ્ય જાગૃતિ માટે સમાજ કાર્યકરો સ્થાનિક સમુદાયમાં સ્વચ્છતા, પોષણ, અને આરોગ્ય શિક્ષણ અંગે કાર્યક્રમો ચલાવે છે.

6. પર્યાવરણ અને ટકાઉ વિકાસ

- પર્યાવરણ સંરક્ષણ: AMRUT અને Smart Cities Mission જેવી યોજનાઓ હેઠળ શહેરી વિસ્તારોમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસ માટેના પ્રયત્નો સામેલ છે. સમાજ કાર્યકરો આ પ્રયાસોમાં લોકોની સામેલગીરી અને સહયોગને સુનિશ્ચિત કરે છે.
- પર્યાવરણ જાગૃતિ અભિયાન: શહેરી વિસ્તારોમાં વૃક્ષારોપણ, પાણીની બચત, અને જળવાયુ પરિવર્તન જેવી પર્યાવરણને લગતી સમસ્યાઓ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવાનું કામ કરે છે.

7. મૂલ્યાંકન અને દેખરેખ:

- યોજનાઓનું મૂલ્યાંકન: શહેરી વિકાસલક્ષી યોજનાઓની સફળતા માટે, સમયાંતરે તેમનું મૂલ્યાંકન અને દેખરેખ જરૂરી છે. સમાજ કાર્યકરો આ કાર્યમાં વ્યાપક રીતે જોડાય છે, તે લોકો પાસેથી ફીડબેક મેળવે છે અને જરૂરી સુધારણા કરે છે.
- પારદર્શકતા અને જવાબદારી: આ બાબતોનું સુનિશ્ચિત કરવા માટે, સમાજ કાર્યકરો યોજનાઓના અમલીકરણમાં પારદર્શકતા અને જવાબદારી જાળવવા માટે કાર્ય કરે છે.

8. વિજ્ઞાન અને સંવાદ સાધનો:

- લોકોને સંલગ્ન કરવામાં: સામાજિક કાર્યકરો સમુદાયના લોકોના પ્રશ્નો સાંભળીને તેમના અભિપ્રાયનું મહત્વ આપે છે અને કાર્યક્રમોને વધુ સારું બનાવવા તેમના સુઝાવોને સમાવી લે છે.
- ટકરાવનું નિરાકરણ: જો કોઈ પ્રશ્નો અથવા વિવાદો સર્જાય, તો સમાજ કાર્યકરો સમાજમાં શાંતિ અને સમાનતા જાળવવા માટે લોકમાધ્યમ તરીકે કામ કરે છે.

સમાજ કાર્યનું ક્ષેત્રકાર્ય શહેરી વિકાસલક્ષી યોજનાઓના અમલીકરણમાં મહત્વપૂર્ણ છે. સમાજ કાર્યકરોની ભૂમિકા આ પ્રકારની યોજનાઓને સફળ અને ટકાઉ બનાવવા માટે અનિવાર્ય છે. તેમનો કાર્યક્ષેત્ર માત્ર યોજનાઓના અમલીકરણ સુધી મર્યાદિત નથી, પણ તે શહેરી વિસ્તારોમાં સમાનતા, આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને આર્થિક વિકાસ માટેના પ્રયાસોનો પણ સમાવેશ કરે છે. સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકાઓ દ્વારા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શહેરીકરણની વિકાસલક્ષી યોજનાઓ અને તેનું અમલીકરણ સમાજ કાર્યકર વગર અધૂરું છે.

3.8 શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓનો સમાજકાર્યના ક્ષેત્રકાર્ય અભ્યાસમાં ફાળો.

શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓ સમાજકાર્યના ક્ષેત્રકાર્ય અભ્યાસમાં ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ સંસ્થાઓના અભ્યાસ અને પ્રત્યક્ષ અભ્યાસના માધ્યમથી સમાજકર્મીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને શહેરી સામાજિક સમસ્યાઓને સમજવા, નિરાકરણ માટે યુક્તિઓ વિકસાવવા, અને પ્રોજેક્ટ્સને સુનિશ્ચિત કરવા માટે જરૂરી અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

1. પ્રાયોગિક અનુભવ (Practical Experience):

- શહેરી સમુદાયના કીમતી અને પડકારનો અભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.
- વિવિધ શહેરી સમસ્યાઓ જેમ કે ગરીબી, બેરોજગારી, આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને આવાસ સાથે સીધી રીતે કામ કરવાની તક મળે છે.

2. અસરકારક કૌશલ્ય વિકાસ(Skill Development):

- શહેરી સમુદાયની અમલીકરણ સંસ્થાઓમાં ક્ષેત્રકાર્યથી વિદ્યાર્થીઓને સંચાર, પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટ, અને લીડરશિપ જેવી કૌશલ્યો વિકસાવવામાં મદદ મળે છે.
- તેઓ લોકોને કેવી રીતે મદદ કરવી, તેમને માર્ગદર્શન આપવું, અને તેમના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવું તે જાણે છે.

3. સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓના સમજણ (Understanding of Local Context):

- શહેરી પરિવેશમાં જ જન્મતી અને વિકસતી સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ એ જાણવા મળે છે કે સ્થાનિક સંજોગો, શહેરી નીતિઓ, અને સ્થાનિક સંસ્કૃતિ કેવી રીતે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પરિસ્થિતિઓ પર અસર કરે છે.
- આ સંસ્થાઓ દ્વારા વૈજ્ઞાનિક સર્વેક્ષણ, ચિંતન, અને જાગૃતિ માટેની ક્રિયાપ્રણાલીઓને સમજવામાં મદદ મળે છે.

4. અનુભવી સલાહ અને માર્ગદર્શન (Guidance and Mentorship):

- શહેરી અમલીકરણ સંસ્થાઓમાં કાર્યરત અનુભવી પ્રોફેશનલ્સ અને સિનિયર સમાજકર્મીઓથી યોગ્ય સલાહ અને માર્ગદર્શન મળે છે.
- સમાજકાર્યના મૌલિક સિદ્ધાંતોને શહેરી સંદર્ભમાં લાગુ કરવાના ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણો મળતા હોય છે.

5. વિશ્વસનીય સંસ્થાકીય સહયોગ (Institutional Collaboration):

- શહેરી સમુદાયની અમલીકરણ સંસ્થાઓ સાથે સંસ્થાકીય સહયોગથી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવે છે, જે વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યના વ્યાવસાયિક જીવન માટે તૈયાર કરે છે.
- આ મજબૂત નેટવર્કિંગ અને સંસાધનોના પ્રવેશમાર્ગ માટે ફાયદાકારક છે.

6. સામાજિક નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન (Social Auditing and Evaluation):

- શહેરી અમલીકરણ સંસ્થાઓના કામકાજનો નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને સક્રિય સહભાગી બનાવવામાં આવે છે.
- તેઓને નીતિઓના અમલીકરણ અને તેમના પરિણામોનો અભ્યાસ કરીને પ્રાયોગિક મૂલ્યાંકન કરવાની તક મળે છે.

7. સમાજ માટે મૂલ્યવર્ધન (Community Empowerment):

- સમાજકાર્યકરો આ સંસ્થાઓ દ્વારા શહેરી સમુદાયને સકારાત્મક રીતે સશક્ત બનાવવા અને વિકાસ માટેના પ્રયાસોમાં સહભાગી થાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓને તેમના પ્રોજેક્ટો મારફતે શહેરી લોકોની જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવા માટેની પ્રવૃત્તિઓનો અનુભવ થાય છે.

આ રીતે, શહેરી સમુદાયની અમલીકરણ સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા વ્યવહારિક અને સામાજિક મંચો (Platforms) સમાજકાર્ય ક્ષેત્રમાં વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ માટે એક મોટું સ્ત્રોત છે.

3.9 ઉપસંહાર

શહેરી સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનું અમલીકરણ શહેરી વિસ્તારોમાં જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાના પ્રયાસોમાં એક અતિ મહત્વપૂર્ણ પાસુ છે. આ પ્રક્રિયા માત્ર નીતિઓને ભૂમિ પર ઉતારવા માટે જ નથી, પરંતુ તે શહેરી વસ્તીના સર્વાંગી વિકાસમાં યોગદાન આપવા માટેના તમામ ઘટકોને સંકલિત કરવાનો પ્રયાસ છે.

યોજનાની યોગ્ય રીતે અમલ કરતાં, શહેરી ગરીબીમાં ઘટાડો, જીવનમાપનની ટકાઉ પદ્ધતિઓની સ્થાપના, અને શિક્ષણ, આરોગ્ય અને માળખાકીય સુવિધાઓમાં સુધારો શક્ય બને છે.

સત્તામંડળો, નાગરિકો, અને સામાજિક કાર્યકરો વચ્ચે સંકલન અને સહયોગથી આ યોજનાઓને સફળતાપૂર્વક અમલમાં મુકવાની શક્યતા વધારે છે. સંકલિત પ્રયાસો દ્વારા, તે શહેરી વિસ્તારોમાં રહેતા લોકો માટે વધુ સમૃદ્ધ અને સ્થિર જીવન પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં આગળ વધવા માટેનો માર્ગ પ્રસ્તાવિત કરે છે.

પરિણામે, શહેરી વિસ્તારોમાં વિકાસલક્ષી યોજનાઓનો અમલીકરણ શહેરી નાગરિકોની સત્વાર માંગણીઓ અને પડકારોનો સંદર્ભમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

ક્ષેત્રકાર્ય અભ્યાસ એ ખૂબ જ મહત્વનું કાર્ય છે. જે સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થીઓને સમાજકાર્યના ખ્યાલો ભૂમિકાઓ અને મહત્વ વિશે સમજ આપે છે. ક્ષેત્ર કાર્યમાં અહેવાલ લેખન ખૂબ જ અગત્યતા ધરાવે છે અહેવાલ લેખનએ આવનારા સમયનો દસ્તાવેજ હોય છે માટે અહીં શહેરીકરણની વિકાસલક્ષી યોજનાઓના અમલીકરણ માટે આ બંને વિષયો ખૂબ અગત્યના રહેશે.

3.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

---

1. વિકાસલક્ષી યોજના:- આ એવી યોજનાઓનો સમૂહ છે, જે કોઈ વિશિષ્ટ વિસ્તારમાં વિકાસ અથવા સુધારા માટેની વ્યૂહરચના અને લક્ષ્યોને દર્શાવે છે. આ યોજનાઓમાં સામાન્ય રીતે સંસાધનોના સદુપયોગ, લોકોને પ્રદાન કરવાનાં લાભો, અને લાંબાગાળાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનું ઉદ્દેશ્ય હોય છે.

2. અમલીકરણ : તે તેમની સંકલિત નીતિઓ અને યોજનાઓને વાસ્તવિક જીવનમાં અમલમાં મુકવાની પ્રક્રિયા છે. આમાં નીતિઓને વ્યવહારિક દિશામાં પરિવર્તિત કરવા માટેના પગલાં અને કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે, જેથી કરીને પ્રદાન કરેલા લક્ષ્યો પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રક્રિયા નીતિ માટે આવશ્યક

સંસાધનોના પોષણ, જોગવાઈઓ, સંકલન, અને તેના અસરકારક અમલ માટેના મોનિટરિંગનું આયોજન છે.

3. સમુદાય વિકાસ યોજના: સમુદાય વિકાસ યોજના એ એવો કાર્યક્રમ છે. જેના દ્વારા સમુદાયની આર્થિક સામાજિક તેમજ સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે જનતાનો અને સરકારનો સંયુક્ત પ્રયાસ ધરાવે છે. ભારતમાં સમુદાયક વિકાસ યોજના 1952 અમલમાં બની. આ કાર્યક્રમ એ રૂઢિગત જીવનશૈલીના સ્થાને પ્રગતિશીલ જીવનશૈલી અપનાવવાની પ્રક્રિયા છે જનતાની શક્તિ અને સાધનોનો ઉપયોગ કરીને તેમના વિકાસમાં સહાય થવાની પદ્ધતિ છે.

3.11 તમારી પ્રગતી ચકાસો

પ્રશ્ન-1 નીચેના પ્રશ્નોના માગ્યા મુજબ જવાબ આપો.

1. વિકાસલક્ષી એટલે શું ? તે જણાવી તેની વિકાસલક્ષી યોજનાઓ પર ચર્ચા કરો.
.....
.....
.....
.....
2. અમલીકરણનો ખ્યાલ આપી, શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓ સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
3. શહેરી સમુદાયની અમલીકરણની સંસ્થાઓનો સમાજકાર્યના ક્ષેત્રકાર્ય અભ્યાસમાં ફાળો શું ? ભેદ છે તે જણાવો.
.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન-2 નીચેની ખાલી જગ્યાના સાચા જવાબ આપો.

1. ભારતમાં સામુદાયિક વિકાસ યોજના ..... વર્ષમાં અમલમાં આવી.
- 2.....સંસ્થાઓ શહેરમાં પરિવહન વ્યવસ્થાને સુનિશ્ચિત કરે છે.
3. આશા(Asha)નું પૂરું નામ .....

જવાબ: 1. 1952 2. જાહેર પરિવહન વિભાગ

3.(ASHA - Accredited Social Health Activists):

● પ્રવૃત્તિ કરો.

1. તમારા ક્ષેત્ર કાર્યમાં આવતી વિકાસલક્ષી યોજનાઓની સંસ્થાઓમાં રૂબરૂ મુલાકાત કરી તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરો.

2. વિકાસલક્ષી યોજનાઓના અમલીકરણમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા તપાસો અને તેનું અહેવાલ લેખન કરો.

3.12 સંદર્ભ ગ્રંથો :

---

1. 1.Smith, J. (2020). Development programs and their impact on urban communities. Journal of Urban Development.
2. 2.જે.કે.દવે, નગર સમાજશાસ્ત્ર, અનડા પ્રકાશન. 2019
3. પ્રો.એ.જી.શાહ “ભારતમાં સમાજ :માળખું અને પરિવર્તન”, અનડા પ્રકાશન. 2018
4. Sanjay Roy, field work in social work, Rawat publication.2012
5. 5.ગુજરાત સરકાર, ગુજરાત નગરપાલિકા અધિનિયમ.2019
6. ડૉ. વિદ્યુત જોશી, ”સમાજ વિજ્ઞાન શબ્દકોશ”, અક્ષરા પ્રકાશન.2017

-: રૂપરેખા :-

4.0 હેતુઓ

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 ક્ષેત્રકાર્ય પરિચય

4.3 વ્યાખ્યા અને અર્થ

4.4 આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રમાં ક્ષેત્રકાર્ય

4.5 ક્ષેત્રકાર્ય નું મહત્ત્વ

4.6 ક્ષેત્રકાર્યના ફાયદા

4.7 આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંબંધિત ક્ષેત્રકાર્ય ની ચર્ચા

4.8 આરોગ્ય સાથે સંકળાયેલા ક્ષેત્રકાર્યના પડકારો

4.9 સ્વચ્છતા સાથે સંકળાયેલા ક્ષેત્રકાર્ય ના પડકારો

4.10 પર્યાવરણ સાથે સંકળાયેલા ક્ષેત્રકાર્યના પડકારો

4.11 આરોગ્યમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

4.12 સ્વચ્છતામાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

4.13 પર્યાવરણમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

4.14 ઉપસંહાર

4.15 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.16 સ્વાધ્યાય

4.17 સંદર્ભ સૂચિ

4.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- સમાજ કાર્યકરો તથા વિદ્યાર્થીઓ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ વિશેની માહિતી મેળવી શકશે.
- આરોગ્ય સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ માં સમાજ કાર્યકરની વિવિધ ભૂમિકાઓ તપાસી શકશે.
- સમાજ કાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્યનું મહત્ત્વ સમજવું.

4.1 પ્રસ્તાવના:

આધુનિક સમાજમાં આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ એ ત્રણ અનિવાર્ય તત્ત્વો છે, જે માનવજીવનના ગુણવત્તા અને સમુદાયના સમૃદ્ધિ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ક્ષેત્ર કાર્ય, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય અને નગર-જંગલ વિસ્તારોમાં, આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં સમુદાયના જીવનમાં સુધારો લાવવા માટે

એક સશક્ત સાધન બની શકે છે. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ વચ્ચેના સંકળાયેલા સંબંધો સમજવા અને તેમને યોગ્ય રીતે સંચાલિત કરવા એ ક્ષેત્રકાર્યના મુખ્ય લક્ષ્યોમાંની એક છે.

ક્ષેત્રકાર્યને સફળતાપૂર્વક અમલમાં લાવવા માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ અને અભિગમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સમુદાયની જરૂરિયાતોને સમજવા માટે સર્વેક્ષણ, સમુદાયની ભાગીદારી અને સ્થાનિક નેતાઓની મદદ લેવાં મહત્વપૂર્ણ છે. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણની સંભાળ માટે તાલીમ કાર્યક્રમો, જાગૃતિ અભિયાન અને પ્રાયોગિક ઉકેલોના અમલ દ્વારા સમુદાયના સભ્યોને સશક્ત બનાવવામાં આવે છે. વધુમાં, સરકારી અને ગેર-સરકારી સંસ્થાઓ સાથે મળીને કાર્ય કરવાથી ક્ષેત્ર કાર્યના પરિણામોને સુનિશ્ચિત કરવું સરળ બને છે.

ક્ષેત્રકાર્યમાં આરોગ્યને પ્રાથમિકતા આપવાની જરૂરિયાત એ સમજવી જરૂરી છે કે આરોગ્ય સંભાળમાં સુધારો લાવવો સમુદાયના વિકાસ માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોની સ્થાપના, નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિઓની પ્રોત્સાહના, અને મેડિકલ કેમ્પ્સનું આયોજન એ આરોગ્ય ક્ષેત્રના કાર્યમાં સામેલ છે. ખાસ કરીને મહામારીની જરૂરિયાતમાં તાત્કાલિક આરોગ્ય સેવા પૂરી પાડવી અને રોગચાળાના નિરાકરણ માટે પગલાં લેવું અત્યંત જરૂરી બની જાય છે. આમ આ આરોગ્ય સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણમાં ક્ષેત્ર કાર્યને સમજવું ખૂબ જરૂરી છે તો ક્ષેત્રકાર્ય એટલે શું તે સમજવા માટે નો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

ક્ષેત્રકાર્ય (Field Work) સમાજ કાર્યમાં એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે, કારણ કે તે શિક્ષણ અને પ્રાયોગિક અનુભવ વચ્ચેના અંતરને દૂર કરે છે. ક્ષેત્રકાર્ય સમાજકાર્યોના અભ્યાસક્રમમાં તેમજ વ્યાવસાયિક તબક્કે, બંનેમાં ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. એના માધ્યમથી સમાજ કાર્યકર સિદ્ધાંતો, સિદ્ધિઓ, અને કુશળતાઓનો અમલ કરી શકે છે, અને સમુદાયના લોકો સાથે સીધો સંપર્ક કરી તેમની સમસ્યાઓને સમજવા અને ઉકેલવા માટે પ્રયાસ કરે છે.

4.2 ક્ષેત્રકાર્યનો પરિચય

ક્ષેત્રકાર્ય એ પ્રક્રિયા છે જેમાં સમાજકાર્યકરો અથવા સમાજ કાર્યના વિદ્યાર્થી અને તાલીમાર્થીઓ સમુદાયના લોકો સાથે સીધો સંપર્ક સાધે છે. તેઓ જાતે સ્થિતિઓ, સમસ્યાઓ અને પડકારોનો સામનો કરે છે અને એના આધારે યોગ્ય નિષ્ણાતીય હસ્તક્ષેપોનું આયોજન કરે છે. આ અનુભવના આધારે, સમાજ કાર્યકર માત્ર વ્યક્તિગત કે સામૂહિક હસ્તક્ષેપ શીખે છે પરંતુ સામાજિક નીતિ, સત્તા, અને સંસ્થાઓની કામગીરી વિશે પણ ગંભીર રીતે વિચારવા પ્રેરાય છે.

❖ ક્ષેત્રકાર્યના ધ્યેય

1. પ્રાયોગિક જ્ઞાન: ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા વિદ્યાર્થી વર્ગખંડમાં શીખેલી વસ્તુઓને વાસ્તવિક જીવનમાં લાગુ કરવાની તક મેળવે છે. તે પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા વિષયોની ગણતરી કરી શકે છે.

2. સમાજને મદદ: સમાજના મુશ્કેલીઓ અને પડકારોને સીધું સમજી, સમાજ કાર્યકર તેમને યોગ્ય મદદ પૂરી પાડી શકે છે. વ્યક્તિગત, પારિવારિક, અને સામૂહિક સ્તરે સમસ્યાઓને હલ કરવી ક્ષેત્રકાર્યનો ભાગ છે.

3. વ્યાવસાયિક કુશળતા: ક્ષેત્ર કાર્ય વિદ્યાર્થીઓમાં કુશળતાને વિકાસિત કરે છે, જેમ કે સંદેશાવ્યવહાર, સુનાવણી, સંબંધ નિર્માણ, સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન, અને હસ્તક્ષેપોની અમલશક્તિ.

4. સંસાધન વ્યવસ્થાપન: સમાજ કાર્યકરોને ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા વિવિધ સંસાધનોની ઓળખ કરવાની અને તેમના ઉપયોગ દ્વારા સમાજને વધુ ફાયદાકારક બનાવવા માટેના કૌશલ્યમાં પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવે છે.

❖ ક્ષેત્રકાર્યના પ્રકાર

1. વ્યક્તિગત ક્ષેત્રકાર્ય: આમાં વ્યક્તિગત અથવા પરિવારીક સ્તરે કામ કરવું સામેલ છે. વ્યક્તિગત સલાહ - માર્ગદર્શન, સમસ્યાઓનું નિરાકરણ, અને જીવનમાં સુધારો લાવવા માટેની યોજનાઓ તૈયાર કરવી અને અમલ કરવી એનો ભાગ છે.

2. સામૂહિક ક્ષેત્રકાર્ય: અહીં સમાજના મોટા જૂથો સાથે કામ કરવું આવરી લે છે. ગૃહો, શાળાઓ, અથવા કાર્યસ્થળે લોકોના જૂથોને તાલીમ આપવી, સમાજના સુધારણાં માટે કાર્યક્રમો તૈયાર કરવો વગેરે.

3. સમુદાય આધારિત ક્ષેત્રકાર્ય: આમાં આખા સમુદાય સાથે કામ કરવું આવરી લે છે. સમુદાયના લોકોની સમસ્યાઓને ઓળખી, તેમની ભાગીદારી સાથે તે ઉકેલવા માટે જરૂરી સંસાધનો, યોજનાઓ અને નીતિઓના વિકાસમાં કામ કરવું.

❖ ક્ષેત્રકાર્યની પદ્ધતિઓ

1. અવલોકન: સમાજ કાર્યકર જે મકાન, સંસ્થાઓ અથવા સમુદાય સાથે કામ કરે છે, તેના પર ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરે છે. આને કારણે તેઓ લોકોની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને સચોટ રીતે ઓળખી શકે છે.

2. વ્યક્તિગત ઘટના અભ્યાસ (Case Work): આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ તે વખતે થાય છે જ્યારે વ્યક્તિગત સ્તરે કામ કરવું હોય. ઉદાહરણ તરીકે, બાળક અથવા પરિવારની સમસ્યાઓને ઊંડાણથી સમજવા માટે કેસવર્ક કરવામાં આવે છે.

3. અનુસંધાન: ક્ષેત્ર કાર્યમાં સંશોધન એક મહત્વપૂર્ણ પદ્ધતિ છે. સંશોધન એ પ્રક્રિયા છે જેમાં માહિતી મેળવવાની અને તેનું વિશ્લેષણ કરવાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને યોગ્ય પરિણામો સુધી પહોંચવા પ્રયત્ન કરાય છે.

❖ ક્ષેત્રકાર્યના લાભો

1. વૈવિધ્યપૂર્ણ અનુભવો: ક્ષેત્રકાર્ય વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ સંજોગોમાં કામ કરવાની તક આપે છે, જેમાં તેઓ અલગ-અલગ સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યોમાં કામ કરે છે.

2. આત્મવિશ્વાસમાં વૃદ્ધિ: અલગ-અલગ લોકોને મદદ કરવાથી અને સમુદાયના વિકાસમાં યોગદાન આપવાથી સમાજ કાર્યકરોમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે.

3. સમાજ સાથે જોડાણ: ક્ષેત્ર કાર્ય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સમાજ સાથે સીધો સંપર્ક સાધવાની તક મળે છે, જેનાથી તેઓ સમાજની વાસ્તવિક સમસ્યાઓને સારી રીતે સમજી શકે છે.

આમ, ક્ષેત્રકાર્ય સમાજ કાર્યની તાત્વિક સમજણને પ્રાયોગિક જીવનમાં લાગુ કરવાનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે.

4.3 વ્યાખ્યા અને અર્થ:

આરોગ્ય સમાજકાર્યકર અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ આરોગ્ય વિશે ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપી છે, જે સમાજ અને આરોગ્યના પારસ્પરિક સંબંધોનો ઉલ્લેખ કરે છે. અહીં થોડી વ્યાખ્યાઓ અને તેનો અર્થ આપવામાં આવે છે:

1. ટાલકોટ પાર્સન્સ (Talcott Parsons):

વ્યાખ્યા: આરોગ્ય એ એવી સ્થિતિ છે જેમાં વ્યક્તિ પોતાનું સામાજિક કાર્ય યોગ્ય રીતે નિભાવવા સક્ષમ હોય છે.

અર્થ: આરોગ્ય એ માત્ર શરીર સાથે સંબંધિત નથી, પરંતુ સામાજિક કાર્ય નિભાવવાની ક્ષમતા સાથે પણ જોડાયેલું છે.

2. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO):

વ્યાખ્યા: આરોગ્ય એ માત્ર રોગમુક્તિ કે શારીરિક ક્ષમતા નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ શારીરિક, માનસિક, અને સામાજિક તંદુરસ્તીની સ્થિતિ છે.

અર્થ: આરોગ્ય એ સર્વાંગી વિકાસ છે, જે વ્યક્તિની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ ઉપરાંત સામાજિક સુખાકારીને પણ આવરી લે છે.

3. ક્લાઈડ ક્લક્કહોન (Clyde Kluckhohn):

વ્યાખ્યા: આરોગ્ય એ એવી સામાજિક સ્થિતિ છે જ્યાં વ્યક્તિને રોગમુક્તિની સાથે તેના સામાજિક સંબંધોમાં પણ સુખાકારી પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્થ: આરોગ્ય એ સામાજિક સંજોગોમાં સુખાકારીની સ્થિતિ છે અને રોગમુક્તિ ઉપરાંત સામાજિક સુખાકારી પર ભાર મૂકે છે.

4. ઈવન ઈલીચ (Ivan Illich):

વ્યાખ્યા: આરોગ્ય એ એવી પરિસ્થિતિ છે જ્યાં વ્યક્તિ કુદરતી રીતે શારીરિક અને માનસિક સુખાકારી પ્રાપ્ત કરે છે, જે તબીબી પદ્ધતિઓથી પ્રભાવિત નથી.

અર્થ: આરોગ્ય એ કુદરતી રીતે પ્રાપ્ત થતી સુખાકારી છે અને આમાં તબીબી સારવારની બાહ્ય અસરને ઓછી અગત્યતા આપવામાં આવે છે.

5. એલ્ડવિન ડબ્લ્યુ. બિડલ (Aldwin W. Biddle):

વ્યાખ્યા: આરોગ્ય એ માનવીની શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીની ક્ષમતા છે, જે તેણે વિવિધ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરતી વખતે જાળવી રાખવી જોઈએ.

અર્થ: આરોગ્ય એ વૈવિધ્યપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિની સહનશક્તિ અને સુખાકારી જાળવી રાખવાની ક્ષમતા છે.

આ વ્યાખ્યાઓ દર્શાવે છે કે આરોગ્ય એ માત્ર શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સુધી સીમિત નથી, પરંતુ માનસિક અને સામાજિક તત્ત્વોને પણ આવરી લે છે.

પર્યાવરણ વિશે સમાજકાર્યકરો અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ આપી છે, જે વ્યક્તિ અને તેની આસપાસની પ્રકૃતિ અને સામાજિક માળખાના પરસ્પર સંબંધને સમજાવે છે. પર્યાવરણની કેટલીક મહત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ અને અર્થ નીચે આપેલા છે:

1. ડન્લોપ અને કટ્ટોન (Dunlap and Catton):

વ્યાખ્યા: પર્યાવરણ એ એવી પ્રાકૃતિક અને માનવસર્જિત પરિસ્થિતિઓની સમૂહ છે, જે માનવ સમાજ અને તેના સભ્યોના જીવન અને પ્રજાતિ ટકાવારી માટે અનિવાર્ય છે.

અર્થ: આ વ્યાખ્યા પર્યાવરણને એના ભૌતિક (પ્રાકૃતિક) અને માનવસર્જિત (સાંસ્કૃતિક) તત્ત્વોના સંયોજન તરીકે સમજાવે છે, જે માનવ જીવનને પ્રભાવિત કરે છે.

2. રોબર્ટ પાર્ક (Robert Park):

વ્યાખ્યા: પર્યાવરણ એ મનુષ્ય અને તેના જૈવિક, ભૌતિક અને સામાજિક તત્ત્વો વચ્ચેના સુસંગત ક્રિયાઓનું પરિણામ છે.

અર્થ: આ વ્યાખ્યા પર્યાવરણને વ્યાપક રીતે જુએ છે, જેમાં ભૌતિક અને સામાજિક તત્ત્વો અને મનુષ્યની ક્રિયાઓને જોડવામાં આવે છે.

3. ઈમાઈલ દુર્ખિમ (Emile Durkheim):

વ્યાખ્યા: પર્યાવરણ એ સામાજિક તત્ત્વો અને માનસિક તત્ત્વોનું સમૂહ છે, જે એક વ્યક્તિના જીવનના તમામ પાસાઓને અસર કરે છે.

અર્થ: દુર્ખિમની દ્રષ્ટિએ, પર્યાવરણ માત્ર કુદરતી નહીં, પરંતુ સામાજિક માળખાને પણ આવરી લે છે, જે વ્યક્તિના જીવનને પ્રભાવિત કરે છે.

4. ઈર્નેસ્ટ બર્ગેસ (Ernest Burgess):

વ્યાખ્યા: પર્યાવરણ એ મનુષ્ય અને તેના આસપાસના ભૌતિક તથા સામાજિક પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો અભ્યાસ છે.

અર્થ: આ વ્યાખ્યાથી સમજાય છે કે પર્યાવરણને સમજવા માટે તે અંદર રહેલી વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને માનવ ક્રિયાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું મહત્વનું છે.

આ વ્યાખ્યાઓ દર્શાવે છે કે પર્યાવરણમાં ફક્ત કુદરતી તત્ત્વો જ નહીં પરંતુ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અને માનવીય તત્ત્વો પણ મહત્વપૂર્ણ છે, જે વ્યક્તિ અને સમુદાયના જીવન પર અસર કરે છે.

સ્વચ્છતા (cleanliness)વિશે સમાજકાર્યકરો અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપી છે, જે આ વિશ્વમાં સ્વચ્છતાના સામાજિક, શારીરિક, અને માનસિક પાસાઓનો સમાવેશ કરે છે. સ્વચ્છતા માત્ર શારીરિક સ્વચ્છતા સુધી સીમિત નથી, પરંતુ વ્યક્તિ અને સમાજના આરોગ્ય, માનસિક સુખાકારી, અને સામાજિક સુવિધાઓમાં પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. નીચે વ્યાખ્યાઓ અને તેમની અર્થ આપવામાં આવી છે:

1. મહાત્મા ગાંધી (Mahatma Gandhi):

વ્યાખ્યા: "સ્વચ્છતા એ દેવત્વની નજીકની સ્થિતિ છે."

અર્થ: ગાંધીજીના મતે, સ્વચ્છતા એ માત્ર શારીરિક જ નહીં, પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખાકારીનો એક ભાગ છે. તેમણે સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય વચ્ચે મજબૂત સંબંધ રાખ્યો હતો અને તેને સમાજની સમૃદ્ધિ સાથે જોડ્યો હતો.

2. ઈમાઈલ દુર્ખિમ (Emile Durkheim):

વ્યાખ્યા: "સ્વચ્છતા એ સામાજિક નૈતિકતા અને જૈવિક જરૂરિયાત વચ્ચેની સંસ્કૃતિક પરંપરા છે."

અર્થ: દુર્ખિમના મતે, સ્વચ્છતા માત્ર શારીરિક જ નહીં, પરંતુ સામાજિક નૈતિકતા અને સમાજના નીતિ-મૂલ્યો સાથે પણ જોડાયેલી છે, જે વ્યક્તિઓ અને સમુદાયના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીમાં સહાયરૂપ છે.

3. મેક્સ વેબર (Max Weber):

વ્યાખ્યા: "સ્વચ્છતા એ માનવીય આચાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા માટે એક મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે."

અર્થ: વેબર કહે છે કે સ્વચ્છતા એ સમાજના સામાન્ય કાયદા અને વ્યવસ્થાને જાળવી રાખવા માટે જરૂરી છે. તે સામાજિક બંધારણો અને વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર છે.

4. રોબર્ટ કોચ (Robert Koch):

વ્યાખ્યા: "સ્વચ્છતા એ બીમારીઓના નિવારણ માટે અનિવાર્ય છે."

અર્થ: રોબર્ટ કોચ, જેઓ જૈવિક વૈજ્ઞાનિક હતા, તેમણે સ્વચ્છતા અને આરોગ્યને સીધા જોડ્યા છે. તેમની દ્રષ્ટિએ, યોગ્ય સ્વચ્છતા વિના બીમારીઓ ફેલાય છે, તેથી સામાજિક અને શારીરિક સ્વચ્છતા બીમારીઓ રોકવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

5. હાર્ડિન (Garrett Hardin):

વ્યાખ્યા: "સ્વચ્છતા એ પ્રકૃતિ અને માનવી વચ્ચેનું સંતુલન જાળવવાનો પ્રયાસ છે."

અર્થ: હાર્ડિનના મતે, સ્વચ્છતા એ માનવી અને તેના પર્યાવરણ વચ્ચેનું સંતુલન જાળવી રાખવા માટેની પ્રક્રિયા છે. સ્વચ્છતા એ પર્યાવરણ અને માનવ જીવનની સતત જાળવણીનો ભાગ છે.

આ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ દર્શાવે છે કે સ્વચ્છતા ફક્ત શારીરિક નહીં, પરંતુ સામાજિક અને પર્યાવરણીય તત્ત્વોને પણ આવરી લે છે, અને સ્વચ્છતા એ સમાજ માટે આરોગ્ય, નૈતિકતા, અને આધ્યાત્મિક સુખાકારીના મુખ્ય સ્તંભોમાંથી એક છે.

4.4 આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રમાં ક્ષેત્રકાર્ય

આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ એ માનવજીવન માટે અગત્યના મુદ્દાઓ છે, જે પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ રીતે માનવ સમુદાય પર દીર્ઘકાળના પ્રભાવ ફેલાવે છે. આ ત્રણે ક્ષેત્રો સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે આધારભૂત સ્તંભો સમાન છે, અને તેનાં પડકારોને સમજવા માટે યોગ્ય માહિતી અને સત્યપર આધારિત અભ્યાસ આવશ્યક છે. આવા અભ્યાસ માટે ક્ષેત્રકાર્ય (Fieldwork) એ સૌથી મહત્વપૂર્ણ સાધન છે, જે પ્રાથમિક માહિતી એકત્રિત કરવા માટે મૌલિક અને તટસ્થ ઢબે કરવામાં આવે છે.

1. આરોગ્ય અને ક્ષેત્રકાર્ય

આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં, ક્ષેત્રકાર્ય એ સ્થાનિક સ્તરે પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા, આરોગ્ય વ્યવસ્થાઓની કાર્યક્ષમતા અને પ્રભાવી જાહેર આરોગ્ય કાર્યક્રમોની અસરનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આરોગ્યના પડકારો, જેમ કે કોમ્યુનિકેબલ અને નોન-કોમ્યુનિકેબલ રોગો, પોષણની કમી, માતા અને બાળ આરોગ્ય જેવી સમસ્યાઓ, અને આરોગ્ય સેવાઓની અસમાનતા વગેરેની સમજૂતી માટે ક્ષેત્રકાર્ય એ ઉપયોગી પદ્ધતિ છે. તે ગામડાઓ અને શહેરોમાં આરોગ્ય સેવાઓની ખામી, દવાઓની ઉપલબ્ધતા અને આરોગ્ય સેવાઓના પ્રદાનમાં આવતી મુશ્કેલીઓ અંગે મૂળભૂત માહિતી એકત્ર કરે છે, જેથી આરોગ્યમાં સુધારણા માટે યોગ્ય નીતિઓ રચી શકાય.

2. સ્વચ્છતા અને ક્ષેત્રકાર્ય

સ્વચ્છતા એ માનવજીવનના ગુણવત્તા સુધારવાના મુખ્ય પાસાઓમાંનો એક છે. સ્વચ્છતાના અભાવને કારણે ઝાડા -ઉલટી, ડાયરિયા, મેલેરિયા જેવા અનેક રોગો ફેલાતા હોય છે, જેનાથી ખાસ કરીને ગરીબ અને વંચિત સમુદાયોમાં વધુ અસર પડે છે. ક્ષેત્રકાર્ય લોકોની સ્વચ્છતા પ્રત્યેની જાગરૂકતા, કુદરતી સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ, અને ઘરઆંગણામાં સ્વચ્છતાના સ્તર વિશેનું માપદંડ ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, શૌચાલય વ્યવસ્થા, ગટરોની સ્થિતિ અને નાગરિકોના પ્રત્યક્ષ વલણો અંગે ક્ષેત્રકાર્ય જરૂરી માહિતી પૂરી પાડે છે. આ માહિતી શહેરી તેમજ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા અભિયાનોને વધુ પ્રભાવી બનાવવા માટે ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

3. પર્યાવરણ અને ક્ષેત્રકાર્ય

પર્યાવરણ માનવજીવન અને અન્ય જીવસૃષ્ટિ માટે મજબૂત આધારભૂત તત્ત્વ છે. પૃથ્વીના કુદરતી સંસાધનોના અતિશય શોષણ અને વધતી જતી પ્રદૂષણની સમસ્યા પર્યાવરણીય ખતરા પેદા કરે છે. હવા, પાણી અને જમીન પ્રદૂષણના સ્તરો, પ્રાકૃતિક સંસાધનોનું સંરક્ષણ, અને પ્રદૂષણ નિયંત્રણના પ્રયાસો વિશેની માહિતી મેળવવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે. આ ઉપરાંત, ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા પર્યાવરણીય જોખમો, જેમ કે જંગલ ખતમ થવા, પાણીના સ્ત્રોતોનું ઓસરવું, અને પ્રદૂષણના પ્રભાવની તપાસ થાય છે, જેનાથી લોકોના આરોગ્ય અને કુદરતની સુરક્ષાને જાળવી રાખવા માટે જરૂરી પગલાં લેશે.

4.5 ક્ષેત્રકાર્યનું મહત્વ

આ ત્રણ ક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવેલા ક્ષેત્રકાર્ય વડે માત્ર તથ્યને જ બધી મહત્વની જાણકારી મળે છે, પરંતુ આ તથ્યો પર આધારિત નીતિઓ અને આયોજન માટે સચોટ માર્ગદર્શન મળે છે. વિવિધ સ્વાયત્ત અને સરકારી સંસ્થાઓ આ માહિતીનો ઉપયોગ કરીને વિસ્તારોમાં જરૂરી સુધારણા કરી શકે છે. એ સિવાય, આ ક્ષેત્રોમાં લોકોના જીવનસ્તરમાં પણ વૃદ્ધિ લાવી શકાય છે.

અંતે, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ જેવા આ સમગ્ર ક્ષેત્રમાં ક્ષેત્રકાર્ય એ સમાજને વધુ સ્વસ્થ, સ્વચ્છ અને સુરક્ષિત બનાવવામાં અગત્યનું સાધન છે.

1. આરોગ્ય (Health):

ક્ષેત્રકાર્ય આરોગ્ય સંબંધિત મુદ્દાઓમાં ઘણી બધી વિવિધ બાબતોની તપાસ કરવામાં આવે છે, ખાસ કરીને તે વિસ્તારોમાં જ્યાં આરોગ્ય સેવાઓની પહોંચ ઓછી હોય છે અથવા સમસ્યાઓ વધુ પ્રમાણમાં હોય છે.

રોગચાળો અને રોગપ્રતિકારક અભિગમ: આમાં વિવિધ રોગો કેવી રીતે ફેલાય છે, લોકોમાં રોગ પ્રત્યેની જાગૃતિ કેટલી છે, રોગપ્રતિકારક કાર્યક્રમોની અસરકારકતા કે જેથી રોગચાળો રોકી શકાય તેની માહિતી મેળવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મેલેરિયા, HIV/AIDS જેવા રોગોની અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા લોકોમાં જાગૃતિ અને સારવારની ઉપલબ્ધતા વિશેની જાણકારી એકત્ર કરવામાં આવે છે.

- પોષણ અને આહાર નિયંત્રણ:

આ ક્ષેત્રમાં કામગીરીમાં, બાળકો અને ગર્ભવતી સ્ત્રીઓમાં પોષણની કમી જેવી સમસ્યાઓને સમજવામાં આવે છે. કયા પ્રકારના ખોરાકનો ઉપયોગ થાય છે, અને કયા તત્ત્વોમાં ખામી છે, તે વિશે માહિતી મેળવવામાં આવે છે. આરોગ્યના માપદંડો, જેમ કે કુપોષણ અને એનિવેમિયા જેવી સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.

- તાત્કાલિક આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા:

લોકો માટે તાત્કાલિક અને રોજિંદા આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતાની તપાસ કરવામાં આવે છે, જેમ કે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, હોસ્પિટલોની સુવિધાઓ, દવાઓ અને ડોક્ટરોની ઉપલબ્ધતા. આ સાથે, આ પ્રકારની સેવાઓની ગુણવત્તા અને લોકોને મળતી સેવા અંગેની માહિતી મહત્વપૂર્ણ બને છે.

2. સ્વચ્છતા (Sanitation):

સ્વચ્છતા સંબંધિત ક્ષેત્રકાર્યમાં સમગ્ર સમાજના સ્વચ્છતા સ્તર અને લોકોમાં સ્વચ્છતાના મહત્વ વિશેની સમજણનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.

- કચરા વ્યવસ્થાપન (Waste Management):

ક્ષેત્રકાર્યમાં કચરા નિકાલ અને પ્રસારણ કેવી રીતે થાય છે, ખાસ કરીને શહેરી વિસ્તારોમાં, તેની તપાસ કરવામાં આવે છે. ક્યાંક ગટરો બંધ છે, ક્યાંક સફાઈ કર્મચારીઓ સમયસર કામ કરી રહ્યા નથી,

કચરાનો નિકાલ યોગ્ય રીતે ન થતો હોય તો તે માનવ આરોગ્ય પર કેવી અસર કરે છે તેની તપાસ કરવામાં આવે છે.

- શૌચાલયની ઉપલબ્ધતા અને ઉપયોગ:

સ્વચ્છતા અને હાઈજીનના મુદ્દામાં, લોકો જાહેર શૌચાલયનો કેટલો ઉપયોગ કરે છે અને તેનું નિર્માણ કે જાળવણી કેવી છે તેની માહિતી એકત્ર કરવામાં આવે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં, શૌચાલય સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા અને તેનાથી લોકોમાં સ્વચ્છતાની રીતોમાં સુધારો થયો કે કેમ તે તપાસવામાં આવે છે.

- પીવાનું પાણી અને પાણીની ગુણવત્તા:

લોકો સુધી પીવાનું પાણી કેવી રીતે પહોંચે છે અને તે પાણી પીવાની લાયક છે કે નહીં તેની તપાસમાં પ્રવાહી સ્વચ્છતા અને પાણી પુરવઠા વિભાગની કામગીરી પણ ઉમેરાય છે. આમાં સામેલ છે બોરવેલ્સ, હેન્ડપંપો અને ઘરોમાં નળ દ્વારા જળની સપ્લાયની સ્થિતિ.

2. પર્યાવરણ (Environment):

પર્યાવરણ ક્ષેત્રમાં, પ્રાકૃતિક સંસાધનો, પ્રદૂષણ અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અંગેની વિસ્તૃત માહિતી મેળવવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય ઉપયોગી બને છે.

- પ્રદૂષણનું મૂલ્યાંકન (Pollution Assessment):

ક્ષેત્રકાર્યકર હવા, પાણી અને જમીનના પ્રદૂષણ સ્તરોની તપાસમાં મદદ કરે છે. આ કાર્યમાં શહેરોમાં હવાના ગુણવત્તાના માપદંડો, ઉદ્યોગો અથવા વાહનોના પ્રદૂષણ સ્તરોનું મૂલ્યાંકન અને તેનો આરોગ્ય પર થતો પ્રભાવ જાણવા માટે માહિતી એકત્ર કરવામાં આવે છે.

- કુદરતી સંસાધનોનું સંરક્ષણ:

પાણીના સ્ત્રોતો, જમીન અને જંગલોને કેવી રીતે સુરક્ષિત રાખવામાં આવે છે તેની માહિતી માટે ક્ષેત્રકાર્ય ફાયદાકારક છે. આ સાથે, વન્યજીવન અને વનસ્પતિ વિશેની જાણકારી અને તેના સંરક્ષણ માટે શું પગલાં લેવાય છે, તેની વિગતો પણ મેળવવામાં આવે છે.

- પર્યાવરણીય જોખમો (Environmental Risks):

આ કાર્યમાં કુદરતી આપત્તિઓ જેવી કે પૂર, ભૂસ્ખલન અથવા જંગલમાં લાગતી આગ વિશે જાણકારી મેળવવામાં આવે છે. તે સ્થળો જ્યાં પર્યાવરણને નુકસાન થતું હોય, તે અંગે તપાસ અને ત્યાંની સ્થિતિમાં સુધારો લાવવા માટે અહેવાલ તૈયાર થાય છે.

4.6 ક્ષેત્રકાર્યના ફાયદા:

- મૂળભૂત માહિતી: વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને સમજવા માટે લોકો સાથે સીધો સંપર્ક કરે છે અને દરદી-અસીલ, ખેડૂતો, નાગરિકો વગેરેની સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ કરે છે.

- તપાસી અને યોગ્ય નીતિ: સરકારી નીતિઓ અને યોજના બનાવનારાઓ માટે યોગ્ય અને આધારભૂત માહિતી પૂરી પાડે છે, જેથી વધુ સારું આયોજન અને કાર્યાન્વયન શક્ય બને.

- સ્થાનિક સ્તર પર સુધારો: ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં આ ક્ષેત્રકાર્યના પરિણામો પરથી લોકમાર્ગદર્શિકા અને હકીકતો બનાવી શકાય છે, જેનાથી સ્થળ વિશેષ પર કાર્યક્ષમ સુધારો શક્ય બને.

આ રીતે, ક્ષેત્રકાર્ય આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણની ત્રાંસી તપાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, જેનાથી સમાજ અને પર્યાવરણની મહત્વપૂર્ણ સમસ્યાઓની સમજૂતી મળે છે અને તેમની સુધારણા માટે પગલાં ભરવામાં મદદ મળે છે.

4.7 આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંબંધિત ક્ષેત્રકાર્યની ચર્ચા

આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ એ સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે નિતાંત મહત્વના તત્ત્વો છે. આ ત્રણે વિષયો સીધા અથવા પરોક્ષ રીતે માનવજીવનને અસર કરે છે. લોકોના જીવન સ્તરમાં સુધારણા લાવવા માટે સરકાર અને વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે, પરંતુ આવા કાર્યક્રમોના પ્રભાવ અને પ્રગતિ વિશેની સાચી જાણકારી મેળવવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય (Fieldwork)નું મહત્વ ઊભર્યું છે. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ જેવા મહત્વપૂર્ણ વિસ્તારોમાં ક્ષેત્ર કાર્ય (Field Work)દરમિયાન અનેક પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. આ વિસ્તારોમાં પ્રાયોગિક કામ કરતા સમાજ કાર્યકરોને અનેક તકલીફોનો સામનો કરવો પડે છે. આ પડકારો સ્ટ્રક્ચરલ, સામાજિક, અને પ્રત્યક્ષ રીતે કાર્ય કરતી વખતે જડબેસલાક હોય છે.

4.8 આરોગ્ય સાથે સંકળાયેલા ક્ષેત્રકાર્યના પડકારો

આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં અધિકારિક અને કાયદાકીય માળખાને મજબૂત કરવા માટે સ્થળ પર જઈને માહિતી મેળવવી જરૂરી છે. આમાં કેટલીક મુખ્યમુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે:

- મહત્વપૂર્ણ આરોગ્ય માહિતીની અછત: આરોગ્ય કાર્યક્રમોના પ્રભાવનો મૂલ્યાંકન કરતી વખતે ખરેખર આંકડા એકત્ર કરવાના વિલંબ, અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આરોગ્ય સુવિધાઓના અભાવને સમજવામાં સમસ્યા આવે છે. તે વિસ્તારમાં જતી વખતે લોકોમાં આરોગ્ય જાગૃતતાની અછત, રોગચાળો થવાની શક્યતાઓ અને સારવારની ઉપલબ્ધતાની જાણકારી એકત્રિત કરવી મુશ્કેલ બની શકે છે.
- સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ સુધી પહોંચ: ઘણી વખત ગ્રામીણ અથવા દૂરસ્થ અને આંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સેવાઓની હાજરી સાવ નબળી હોય છે. ડોક્ટર્સની ઉપલબ્ધતા અને આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં સરળ સેવા મેળવવામાં આવતા વિલંબો અથવા સમસ્યાઓને જાણવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય કરવું પડકારજનક છે.
- માનસિક અને સામાજિક અવરોધો: કેટલાક સમાજોમાં આરોગ્ય વિશેની મિથકો અને સંસ્કારોએ લોકોને યોગ્ય સારવાર લેતી વખતે અવરોધ રૂપ બન્યાં છે. ગર્ભાવસ્થા, માતૃત્વ આરોગ્ય, બાળ આરોગ્યમાં સંલગ્ન જાહેર વિષય પર પ્રશ્નો પૂછવામાં અથવા માહિતી આપવા લોકો અચકાવે છે.

1. અપૂરતી આરોગ્ય સેવાઓ

કેટલા વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા ખૂબ જ મર્યાદિત હોય છે. દૂરસ્થ, આંતરિયાળ અથવા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, યોગ્ય આરોગ્ય કેન્દ્રો, દવાઓ, અને પ્રાથમિક સારવાર સુધીનું પહોંચી શકવું મુશ્કેલ બને છે.

ઉદાહરણ: નાના ગામડાંઓમાં આરોગ્ય કેન્દ્રો નહિ હોવાના કારણે લોકોએ નજીકના શહેરોમાં જવું પડે છે, અને કેટલીકવાર તેઓને આરોગ્ય સેવાઓ વહેલી તકે મળતી નથી.

1. આરોગ્ય સંબંધિત જાગૃતિનો અભાવ

ઘણા વિસ્તારોમાં લોકોમાં આરોગ્યની જાગૃતિ ઓછી હોય છે. આરોગ્ય વિશેની માહિતી અને સેવાઓ મેળવવા માટેની બોધપૂર્ણ સમજણનો અભાવ જોવા મળે છે.

ઉદાહરણ: કેટલાક લોકો રોગપ્રતિકારક દવાઓ અથવા સ્કિનિંગ ટેસ્ટ્સ વિશે જાણતા જ નથી, અથવા તેઓ વૈકલ્પિક દવાઓ અને નિષ્ણાત પરંપરાગત પ્રથા પર આધાર રાખે છે.

2. સાંસ્કૃતિક અને માનસિક અવરોધો

કેટલાંક સમાજો વિવિધ રોગચાળા અથવા આરોગ્ય સંબંધી સેવાઓને સ્વીકારતા નથી કારણ કે તેમનો માનસિક અને ધાર્મિક અભિગમ તેને અવરોધરૂપ બને છે.

ઉદાહરણ: કેટલાક પરિવારો માટે સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે આરોગ્ય તપાસ કે સારવાર માટે જવું અપ્રિય ગણાય છે, જેનાથી તેમના આરોગ્યમાં નુકસાન થવાની શક્યતા વધી જાય છે.

3. વિતરણ સંસાધનોનો અભાવ

આરોગ્ય સેવાઓ પુરવાર કરતી સંસ્થાઓ માટે પૂરતા સંસાધનોનો અભાવ સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. આમાં સંવિધાનિક ફંડની મર્યાદા, ઓછા સ્ટાફ અને પૂરતી દવાઓનો અભાવ હોય છે.

ઉદાહરણ: ફંડની મર્યાદાને કારણે હોસ્પિટલ અને આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં પૂરતી દવાઓનો સપ્લાય નહી હોવો અથવા જરૂરી સારવાર સાધનોનો અભાવ થવાનો સામનો કરવો પડે છે.

4.9 સ્વચ્છતા સાથે સંકળાયેલા ક્ષેત્રકાર્યના પડકારો

સ્વચ્છતા ક્ષેત્રમાં, લોકોના જીવન પર સીધી અસર કરતી વ્યવસ્થાઓનું મૂલ્યાંકન અને જાગૃતતા મહત્વનું છે.

- ગંદકી અને કચરાની સમસ્યા: ખાસ કરીને નગરોમાં કચરાના સંચાલન માટે ક્ષેત્રકાર્ય કરવું મુશ્કેલ બને છે. વિસ્તારોમાં કચરાના ઢગલાં, ગટરોની તંદુરસ્તી અને પાણીની શુદ્ધતાની સ્થિતિને ચકાસવા માટે સ્થળ પર જઈને વિસ્તૃત માહિતી મેળવવી જરૂરી છે.
- લોકોમાં જાગૃતિની અછત: લોકો સ્વચ્છતાના નિયમોનું પાલન કરતા નથી અથવા કચરાના યોગ્ય નિકાલ વિશે જાગૃત નથી હોતા. આ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને લોકોને જાગૃત કરવા અને સર્વે માહિતી એકત્ર કરવા માટે કાર્ય કરવું પડકારજનક છે.

- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૌચાલયનો અભાવ: જો કે સરકારી યોજનાઓ હેકળ ટોયલેટ નિર્માણમાં વધારો થયો છે, પરંતુ ઘણા લોકોને તેનો ઉપયોગ કરવાનો અભાવ છે. લોકો દ્વારા ખુલ્લામાં શૌચાલય કરવાની સમસ્યા હજી પણ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે, અને આ બાબતે વિસ્તૃત ક્ષેત્રકાર્ય કરીને જ આગાહી શક્ય છે.

1. કાયદાકીય અને નીતિ સંબંધિત અભાવ

ઘણા વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતાને લગતી કાયદાકીય નીતિઓનો અભાવ છે અથવા તેનું અમલ કરવામાં જટિલતા હોય છે. આ કારણે લોકોમાં સ્વચ્છતાના યોગ્ય ધોરણો માટે જાગૃતિ લાવવી મુશ્કેલ બને છે.

ઉદાહરણ: જો કોઈ વિસ્તારમાં ખુલ્લામાં શૌચ માન્યતા ધરાવે છે, તો તેનું નિકાલ કરવો અને લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી કાયદાકીય સહકાર વગર શક્ય નથી.

2. મનની નબળાઈ અને પરંપરાગત માન્યતાઓ

ઘણા સમુદાયોમાં સ્વચ્છતા સંબંધિત પરંપરાગત માન્યતાઓ પાયકીભૂત હોય છે. આ માન્યતાઓ પ્રેરિત કરે છે કે ગંદકી સ્વાભાવિક છે અને તેનાથી આરોગ્યને હાનિ ન થાય.

ઉદાહરણ: કેટલાક વિસ્તારોમાં ગટર સુવિધાનો અભાવ હોવા છતાં લોકો આ વાતને ગંભીરતાથી નથી લેતા, અને જાતે કોઈ સુધારણાં કરતાં નથી.

3. અપૂરતું આધુનિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર

ગણતરીના ગામડાઓમાં સ્વચ્છતા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થાઓ ઉપલબ્ધ નથી, જેમ કે કચરાનું વ્યવસ્થાપન, ગટર વ્યવસ્થા, અને પીવાના પાણી માટે શુદ્ધિકરણની સુવિધાઓ.

ઉદાહરણ: નગરપાલિકાના કર્મચારીઓના અભાવને કારણે ઘણીવાર ગામડાઓમાં કચરો સાફ કરવો મુશ્કેલ બને છે, જેના કારણે લોકોએ સ્વચ્છતા જાળવવામાં મુશ્કેલી થાય છે.

4. લોકો દ્વારા સહકારનો અભાવ

કેટલાક વિસ્તારોમાં લોકો સ્વચ્છતા અભિયાનમાં સહકાર નથી આપતા, અને આ કારણે ક્ષેત્ર કાર્યકરોને નકારાત્મક અને ઘર્ષણજનક અભિગમનો સામનો કરવો પડે છે.

ઉદાહરણ: લોકોએ કચરાનું યોગ્ય નિકાલ કરવાની સૂચનાઓ અનુસરતા નથી, જેનાથી સ્વચ્છતા અભિયાન સફળ નથી થઈ શકતું.

4.10 પર્યાવરણ સાથે સંકળાયેલા ક્ષેત્રકાર્યના પડકારો

પર્યાવરણમાં વિસ્તૃત સંશોધન અને સમસ્યાઓની સમજ માટે ક્ષેત્રકાર્ય મહત્વનું છે. પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ લોકોના આરોગ્ય અને જીવન જીવવાની ક્ષમતા પર સીધી અસર કરે છે.

- હવા અને પાણીના પ્રદૂષણનું મૂલ્યાંકન: પ્રદૂષણના સ્તરો ચકાસવા માટે હવા અને પાણીના નમૂના એકત્ર કરવા માટે ટેકનિકલ અને ફિઝિકલ સાધનોની જરૂર પડે છે. આ ઉપરાંત, વિસ્તારોમાં જમીનના પ્રદૂષણ વિશેની માહિતી મેળવવી પણ મહત્વની છે.

- જંગલ અને કુદરતી સંસાધનોના સંરક્ષણ મુદ્દાઓ: વિસ્તારોમાં જંગલોની કાપણી, જમીનનો અતિશય ઉપયોગ અને પાણીના સ્ત્રોતોની વાપરાની સ્થિતિને ચકાસવા માટે વિસ્તારની મુલાકાતલેવી જરૂરી છે. આ તમામ બાબતોની તપાસ કરીને જ વિસ્તારની સાચી પર્યાવરણીયસ્થિતિસમજાવી શકાય છે.

1. વાહનવ્યવસ્થા અને પ્રદૂષણ સમસ્યાઓ

દૂરના અને પર્વતીય વિસ્તારોમાં પ્રોજેક્ટ માટે જરૂરી વાહનવ્યવસ્થા અને સાધનોના અભાવને કારણે પર્યાવરણના રક્ષણાત્મક કાર્યો પૂર્ણ કરવામાં મુશ્કેલી આવે છે.

ઉદાહરણ: પાણીના સ્ત્રોતોને બચાવવા માટે કોઈ વિસ્તારમાં ઝેરનો નિકાલ કરવો હોય, પરંતુ સ્થળિય પ્રદૂષણને નિયંત્રિત કરવાની આડ માળખાકીય સમસ્યાઓ રહે છે.

2. પર્યાવરણ સંબંધી જાગૃતિનો અભાવ

લોકોમાં પર્યાવરણની જાળવણી માટેની જાગૃતિના અભાવને કારણે ક્ષેત્ર કાર્યને યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકવામાં મુશ્કેલી થાય છે.

ઉદાહરણ: લોકો પ્લાસ્ટિક ફેંકવાથી થતા નુકસાન વિશે અજાણ હોવા છતાં, મોટા પ્રમાણમાં પ્લાસ્ટિક અને અન્ય નાશ ન થનારા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરતા રહે છે.

3. આબોહવા પરિવર્તન અને કુદરતી આપત્તિઓ

પર્યાવરણના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતી વખતે આબોહવા પરિવર્તન અને કુદરતી આપત્તિઓના કારણે લોગિસ્ટિક અને આયોજન પર અસર થાય છે.

ઉદાહરણ: વરસાદ કે તોફાન જેવી કુદરતી આપત્તિઓના કારણે વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમો અને પર્યાવરણીય યોજનાઓ ધીમી પડી શકે છે.

4. સરકારી સહાય અને નીતિ અભાવ

કેટલાક પર્યાવરણીય કાર્યો માટે સરકાર દ્વારા પૂરતી સહાય અથવા કડક નીતિઓ ન હોવાના કારણે પર્યાવરણ પ્રદર્શન અને જાળવણી માટે યોગદાન આપવું મુશ્કેલ બને છે.

ઉદાહરણ: જો કોઈ વિસ્તારમાં પર્યાવરણીય નિયમોનું અમલ સખત ન હોય, તો પ્રદૂષક ઉદ્યોગો દ્વારા નુકસાન થતા લોકોને જાગૃત કરવું અને તેને રોકવું કઠિન બને છે.

આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવું ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ તે સાથે જ અનેક પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. આ પડકારો દૂર કરવા માટે પ્રાથમિક સ્તરે જાગૃતતા અને સરકારી સહકાર સાથે સંવેદનશીલ અભિગમ રાખવો જરૂરી છે.

- ટેકનોલોજીનો અભાવ: દૂરસ્થ અથવા અપ્રવાહિત વિસ્તારોમાં તાજેતરની ટેકનોલોજી ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે માહિતી એકત્રિત કરવાની પ્રક્રિયા લાંબી અને મુશ્કેલ બને છે. મોબાઈલ કનેક્ટિવિટી, GPS, અને મેપિંગ ટેકનોલોજીની અછતને કારણે વિસ્તારોમાં પ્રવેશવેલા ડેટાની ગુણવત્તા ઓછી થઈ જાય છે.
- મૌલિક આંકડાઓના અભાવ: ઘણીવાર સ્થાનિક સ્તરે આરોગ્ય અને પર્યાવરણને લગતી માહિતી સચોટ રીતે ઉપલબ્ધ ન હોવાના કારણે, ક્ષેત્રકાર્યમાં ખોટા આંકડાઓ પણ આવે છે. જે સ્થાનિક સ્તરે મૌલિક આંકડા મળી શકે તો નીતિઓ વધુ સચોટ બની શકે.

ક્ષેત્રકાર્ય આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે વાસ્તવિક જગ્યા પર જઈને નીતિપ્રવર્તન અને વ્યવહારના મુખ્ય મુદ્દાઓની સાચી અને સંદર્ભમય માહિતી પૂરું પાડે છે. ચાલો દરેક મુદ્દા પર વિગતવાર સમજાવે:

1. આરોગ્ય:

- ક્ષેત્રકાર્ય અને આરોગ્ય: આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં, ક્ષેત્રકાર્ય મુખ્યત્વે સમુદાયમાં આરોગ્ય સેવા પ્રદાન અને તેના પ્રભાવને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે થાય છે. આમાં સામેલ છે:
- રોગચાળો અને રોગનિદાન: ઘણા રોગોના પ્રસારમાં વૃદ્ધિ અથવા ઘટાડાની સ્થિતિનો અભ્યાસ.
- તાત્કાલિક અને પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાઓ: આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધિ અને ઉપયોગિતા, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં, તેમજ હોસ્પિટલ અને ક્લિનિકમાં સુવિધાઓની ક્ષાનો અભ્યાસ.
- પોષણ અને આરોગ્ય જાણકાર: ખોરાક અને પોષણની સમજણ કે જે સમુદાયના આરોગ્ય પર અસર કરે છે.

આનો હેતુ આરોગ્યસેવા સુધારણા માટે સાચી અને સમયસર માહિતી એકત્ર કરવી અને સરકારી નીતિઓને યોગ્ય દિશામાં લાવવા માટે છે.

2. સ્વચ્છતા:

- ક્ષેત્રકાર્ય અને સ્વચ્છતા: સ્વચ્છતા સંબંધિત મુદ્દાઓમાં ગટરોની સ્થિતિ, કચરા વ્યવસ્થાપન, અને શૌચાલયની સુવિધાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે. આમાં મોખરાના મુદ્દાઓ છે:
- કચરા વ્યવસ્થાપન: જાહેર વિસ્તારોમાં કચરાની યોગ્ય વ્યવસ્થા અને નિકાલની સ્થિતિ, અને તે માનવ આરોગ્ય પર કેવી અસર કરે છે તેની તપાસ.
- શૌચાલય અને પાણીની સુવિધાઓ: પોટીગળ અને પીવાના પાણીની સ્વચ્છતા, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં, અહીં મહત્વનું ધ્યાન આપવા જેવું છે.
- જાહેર સ્વચ્છતા અભિયાન: સરકાર અને સમુદાયના સ્વચ્છતા અભિયાનોની અસરકારકતા, લોકોમાં જાગૃતિ અને વર્તન પરિવર્તન અંગેના મુદ્દાઓ.

આ ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવેલા ક્ષેત્રકાર્ય એ નીતિ ગોઠવણમાં અને સ્વચ્છતા અભિયાનને વધુ અસરકારક બનાવવામાં મદદરૂપ છે.

3. પર્યાવરણ:

- ક્ષેત્રકાર્ય અને પર્યાવરણ: પર્યાવરણ ક્ષેત્રમાં, ક્ષેત્રકાર્ય જમીન, પાણી, અને હવાની ગુણવત્તાની તપાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ સાથે પર્યાવરણીય સંશોધનમાં આ મુદ્દાઓ આવરી લે છે:
- પ્રદૂષણનું મૂલ્યાંકન: હવા, પાણી અને જમીનના પ્રદૂષણ સ્તરો, તેમજ તેનો માનવ આરોગ્ય અને પ્રકૃતિ પર કેવી અસર થાય છે.
- વનસ્પતિ અને પ્રાણીજગતનું સંરક્ષણ: કુદરતી વાતાવરણમાં બદલાવના પ્રાણીઓ અને પૌંધાં પર થતા પ્રભાવનો અભ્યાસ.
- જળ અને કુદરતી સંસાધનોનું સંરક્ષણ: પાણીના સ્ત્રોતોનું સંરક્ષણ, તેની ઉપલબ્ધિ અને ઉપયોગની સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન.

આ તે ક્ષેત્રો છે જેમાં પ્રમાણભૂત માહિતી અને જમાવટ કરીને વન, પાણી સંસાધનો અને પર્યાવરણીય નીતિઓને અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકવી વધુ સરળ બને છે.

આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રોમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં જાગૃતિ ફેલાવવાથી લઈને લોકોના સ્વાસ્થ્ય, જીવલેશ પર્યાવરણીય જોખમો અને જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે વિવિધ પ્રકારના હસ્તક્ષેપો કરવા સુધી, સમાજ કાર્યકરો ઘણી બધી જવાબદારીઓ નિભાવતા હોય છે.

4.11 આરોગ્યમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

4.11.1 જાગૃતિ લાવવી

સમાજ કાર્યકર આરોગ્ય અંગે લોકોમાં જાગૃતતા ફેલાવવા મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. રોગચાળો, સંક્રમણ, રસીકરણ, અને પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાઓ વિશે લોકોને જાણકારી આપવી એનો ભાગ છે.

ઉદાહરણ: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ટીકાકરણ અભિયાન અને મેલેરિયા, ડેંગ્યૂ જેવી બીમારીઓના પ્રસાર વિશે માહિતી પૂરી પાડવી.

4.11.2 સહાય પૂરી પાડવી અને માર્ગદર્શન

સમાજ કાર્યકર દર્દીઓને જરૂરી આરોગ્ય સેવાઓ મળે તે માટે તેમને માર્ગદર્શન આપે છે. આરોગ્ય કેન્દ્ર સુધી પહોંચી શકાય તેવી સુવિધા, શારીરિક અથવા માનસિક આરોગ્ય સાથે જોડાયેલી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ, અને આરોગ્ય માટે જરૂરી સમર્થન પૂરી પાડવું મહત્વનું છે.

ઉદાહરણ: HIV/AIDS અથવા કેન્સર જેવા ગંભીર રોગોથી પીડિત લોકોને કાઉન્સેલિંગ અને વિમો માટેની માહિતી આપવી.

4.11.3 રોગચાળા મુક્ત અને તંદુરસ્તી અભિયાનનું આયોજન

જ્યારે રોગચાળો ફાટી નીકળે છે અથવા આરોગ્ય જાગૃતિ માટે અભિયાનની જરૂર પડે છે, ત્યારે સમાજ કાર્યકર આરોગ્યની જાળવણી અને સુરક્ષા માટે વિવિધ કાર્યક્રમો યોજે છે.

ઉદાહરણ: COVID-19 પેન્ડેમિક દરમિયાન માસ્ક, સેનીટાઇઝર, અને સોશિયલ ડિસ્ટન્સિંગ વિશે જાગૃતિ લાવવા અને લોકોને પ્રાથમિક સારવાર આપવા હસ્તક્ષેપ કરવો.

4.12 સ્વચ્છતામાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

---

1. ખુલ્લામાં શૌચ રોકવાના પ્રયાસો

સમાજ કાર્યકરો ખુલ્લામાં શૌચને રોકવા અને લોકોમાં શૌચાલય ઉપયોગ અંગે જાગૃતિ લાવવામાં મોટી ભૂમિકા ભજવે છે. શૌચાલયોના નિર્માણ માટે સરકારની યોજનાઓ અંગે લોકોને માહિતગાર કરવી અને તેનું અમલીકરણ કરાવવું.

ઉદાહરણ: સ્વચ્છ ભારત અભિયાનના અમલ માટે ગામડાઓમાં સફાઈ અભિયાન ચલાવવું અને લોકોને શૌચાલયની ઉપયોગિતા સમજાવવી.

5. કચરાનું યોગ્ય સંચાલન

સમાજ કાર્યકર કચરા ના યોગ્ય નિકાલ અને પ્રબંધીકરણ માટે લોકોમાં જાગૃતિ લાવે છે. તેમાં ગંદકીના જોખમો, રિસાયકલિંગ, અને ગંદકી અટકાવવાના પગલાંઓ શીખવાડવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ: લોકોને ઘરઆંગણામાં કચરાનું અલગકરણ અને તેનો નિકાલ શિખવાડવું, અને આવા અભિયાનોનું આયોજન કરવું.

3. સ્વચ્છતા જાળવવા કાર્યક્રમો

શાળાઓ, ગામડાઓ અને શહેરી વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા જાળવવા માટે અભિયાન ચલાવવી, જેમાં લોકો સ્વયંસેવક તરીકે ભાગ લઈ શકે અને સાફસૂફી કરવાની પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે.

ઉદાહરણ: શાળાઓમાં બાળકોને હેન્ડવોશિંગની મહત્વતા શિખવાડવા અભિયાન ચલાવવું.

4.13 પર્યાવરણમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

---

1. પર્યાવરણીય જાગૃતિ ફેલાવવી

પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને જાળવણી અંગે જાગૃતિ લાવવી. કુદરતી સંસાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ અને પર્યાવરણને સંરક્ષણના માર્ગે માર્ગદર્શન પૂરું કરવું.

ઉદાહરણ: પ્લાસ્ટિકના પ્રદૂષણ વિશે જાગૃતિ લાવવી અને આ મુદ્દે લોકસમર્થન ઊભું કરવું.

2. વૃક્ષારોપણ અને હરિત વિસ્તાર વધારવા

વૃક્ષારોપણ અભિયાનનું આયોજન કરીને પર્યાવરણને હરનેસને વધારવું. આવા કાર્યક્રમોમાં સ્થાનિક સમાજ અને વિદ્યાર્થીઓને જોડવું.

ઉદાહરણ: વૃક્ષારોપણના કાર્યક્રમો દ્વારા લોકોમાં વૃક્ષોની સંરક્ષણ અને માળખાંની રક્ષા માટે જાગૃતતા લાવવી.

6. જળસંચય અને કુદરતી સંસાધનોનું પ્રબંધીકરણ

સામાજિક કટિબદ્ધતાઓ અને કોમ્યુનિટીની મદદથી પાણીના સ્ત્રોતો, જમીન, અને વનના સંરક્ષણ અને પુનઃપ્રાપ્તિ માટે લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવી.

ઉદાહરણ: વરસાદી પાણીના સંચય અને જળસંચય માટેના અભિયાનમાં લોકોનો સહકાર મેળવવો.

7. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ

હવામાન અને જળ પ્રદૂષણનું નિયંત્રણ કરવાના પ્રયાસોમાં લોકોની સાથે કામ કરવું. બિનજરૂરી પ્લાસ્ટિક, જેરી પદાર્થો, અને અન્ય પ્રદૂષકોના નિવારણ માટે માર્ગદર્શક હસ્તક્ષેપો કરવાં.

ઉદાહરણ: શહેરી વિસ્તારોમાં ગંદકી અને પ્રદૂષણ અટકાવવા સમુદાય ચર્ચા અને શાળા અભિયાનનું આયોજન કરવું.

આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રમાં સમાજ કાર્યકરના પ્રયાસોથી લોકોમાં જાગૃતતા વધે છે અને લોકોની આરોગ્યની ગુણવત્તામાં સુધારો થવા લાગે છે.

4.14 ઉપસંહાર:

આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંબંધિત મુદ્દાઓમાં ક્ષેત્રકાર્ય એ માહિતી એકત્ર કરવાની એક પ્રાથમિક અને જરૂરી પ્રક્રિયા છે, જે નીતિ અને આયોજનને અસરકારક બનાવવા માટે ઉપયોગી છે. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંબંધિત ક્ષેત્રકાર્ય એ નીતિગત નિર્ણયો, લોકોની કલ્યાણકારક યોજનાઓ અને સમાજના વિકાસ માટે અનિવાર્ય સાધન છે. તેમ છતાં, કાર્યમાં અનેક મૌલિક અને ટેકનિકલ પડકારોનો સામનો થાય છે. આ ક્ષેત્રોમાં લોકો સુધી પહોંચવું અને યોગ્ય માહિતી મેળવવી એ મોટો પડકાર છે. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ એ માનવજીવનના ત્રણ મહત્વપૂર્ણ સ્તંભો છે, જે વ્યક્તિગત તેમજ સામુદાયિક સુખાકારી માટે મૂળભૂત છે. આ ત્રણે તત્ત્વો વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ સમુદાયના સર્વાંગી વિકાસ માટેની કીલી છે. સારા આરોગ્ય માટે સ્વચ્છતા અને સ્વસ્થ પર્યાવરણ જરૂરી છે, અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ માટે આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પ્રણાલીઓનું સુનિશ્ચિત કરવું આવશ્યક છે. ક્ષેત્રકાર્ય આ ત્રણેય મુદ્દાઓમાં પ્રગતિ લાવવાનું મહત્વપૂર્ણ સાધન બની શકે છે, જેમાં સંશોધન, જાગૃતિ અભિયાન અને પ્રાયોગિક ઉકેલોના માધ્યમથી કાર્ય કરી શકાય છે. આરોગ્ય એ માનવ કલ્યાણ અને વિકાસ માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે. વ્યક્તિગત આરોગ્યસંભાળ સાથે, સામુદાયિક સ્તરે આરોગ્ય સેવાઓ સુધી પહોંચ જાળવી રાખવી અનિવાર્ય છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાનો અભાવ ધરાવતા વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સેવાને સુનિશ્ચિત કરવી ક્ષેત્રકાર્યનું એક મહત્વપૂર્ણ ધ્યેય છે. પોષણ, પ્રાથમિક સારવાર, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને રોગચાળાની રોકથામ જેવા મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને, સાર્વજનિક આરોગ્ય સુધારવા માટે ઉપાયો હાથ ધરવા મહત્વપૂર્ણ બને છે.

આ ત્રણેય મુદ્દાઓના પરસ્પર સંબંધોને ધ્યાનમાં રાખીને, ક્ષેત્ર કાર્યનો અભિગમ એકીકૃત અને સર્વાંગી હોવો જોઈએ. તે આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણના ક્ષેત્રોમાં લાંબા ગાળાના ઉકેલો લાવી શકે છે. સાથોસાથ, સરકારી અને ગેર-સરકારી સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ વધારવો, સમાજમાં લોકજાગૃતિ ફેલાવવી, અને સ્થાનિક સ્તરે પરિવર્તન લાવવી મહત્વપૂર્ણ છે.

આમ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ ક્ષેત્ર કાર્ય માટે અનિવાર્ય તત્ત્વો છે. આ ત્રણેયને સમુદાયમાં કાર્યરત કરવાથી જીવનની ગુણવત્તા સુધારી શકાય છે, અને સમગ્ર સમુદાયના આરોગ્ય અને પર્યાવરણનું સંરક્ષણ થઈ શકે છે.

4.15 ચાવીરૂપ શબ્દો:

પર્યાવરણ:

પર્યાવરણ (Environment) એ એક ચાવીરૂપ શબ્દ છે, જેનો અર્થ માનવજીવન અને અન્ય જીવન માટે જરૂરી કુદરતી અને માનવ-નિર્મિત તત્ત્વોનો જોડાણ છે. પર્યાવરણમાં હવા, પાણી, જમીન, પ્રાણીઓ, છોડ, ઇકોસિસ્ટમ, અને માનવજાતિ દ્વારા બનાવવામાં આવેલી ચીજ વસ્તુઓ જેવી કે ઇમારતો અને વાહનવ્યવહારનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા તત્ત્વો પરસ્પર સંકળાયેલા હોય છે અને પર્યાવરણના સારા કે ખરાબ હાલત પર મનુષ્ય અને અન્ય જીવસૃષ્ટિના જીવનની ગુણવત્તા આધાર રાખે છે.

સ્વચ્છતા:

વ્યક્તિગત અને સામુહિક સ્વાસ્થ્યને જાળવવા માટે જૈવિક અને અજૈવિક તત્ત્વોનો પ્રભાવી નિકાલ અને વ્યવસ્થાપન. સ્વચ્છતા ના અનેક માળખાઓ છે, જેમાં વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા (જેમ કે શરીરની સફાઈ), ઘરગથ્થુ સ્વચ્છતા (મકાન અને આસપાસની જગ્યાઓની સફાઈ), અને જાહેર સ્વચ્છતા (રસ્તાઓ, પાર્ક અને જાહેર સ્થળો પર સફાઈ)નો સમાવેશ થાય છે. સ્વચ્છતાનો ફાળો માત્ર શારીરિક આરોગ્ય જ નહીં, માનસિક અને સામાજિક કલ્યાણ માટે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, અને તે પર્યાવરણને સારા રીતે જાળવવામાં અને રોગચાળો અટકાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

આરોગ્ય:

શારીરિક અને માનસિક રીતે સ્વસ્થ હોવું. WHO આરોગ્યને "શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીની સંપૂર્ણ સ્થિતિ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

ક્ષેત્રકાર્ય:

સમાજ કાર્યની એવી પદ્ધતિ કે જેમાં સમાજ કાર્યની વિવિધ પદ્ધતિઓનું અમલીકરણ કરવામાં આવે છે.

4.16 સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન:1 નીચેના પ્રશ્નોના માગ્યા મુજબ જવાબ આપો.

1. ઉર્ડું નું પૂરું નામ આપો.

જવાબ: વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશન. (World health organisation)

2. ક્ષેત્રકાર્યના પ્રકાર જણાવો.

જવાબ. ક્ષેત્રકાર્યના પ્રકાર ત્રણ છે.

1. વ્યક્તિગત ક્ષેત્રકાર્ય
2. સામૂહિક ક્ષેત્રકાર્ય
3. સમુદાય આધારિત ક્ષેત્ર કાર્ય

3. “સ્વચ્છતા એ દેવત્વની નજીકની સ્થિતિ છે.” આ વ્યાખ્યા કોણે આપી છે.

જવાબ. ગાંધીજી

પ્રશ્ન:2 નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો.

1. ક્ષેત્રકાર્ય નો પરિચય આપી તેના ધ્યેયો અને પ્રકારો વિશે ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....

2. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંબંધિત ક્ષેત્રકાર્યના પડકારો જણાવો.

.....
.....
.....
.....

3. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો.

.....
.....
.....
.....

4.16 સંદર્ભ સૂચિ

---

1. Talcott Parsons - Parsons, T. (1951). The Social System. Glencoe, IL: The Free Press.
2. World Health Organization (WHO) - World Health Organization. (1946). Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference. New York, 19 June - 22 July 1946.
3. Clyde Kluckhohn - Kluckhohn, C. (1949). Mirror for Man: The Relation of Anthropology to Modern Life. New York: Whittlesey House.
4. Ivan Illich - Illich, I. (1976). Medical Nemesis: The Expropriation of Health. New York: Pantheon Books.
5. Aldwin W. Biddle - Biddle, A. W. (1999). Health: A Conceptual Approach to the Evolution of Medicine. New York: Routledge.
6. 6.Dunlap and Catton - Dunlap, R. E., & Catton, W. R. (1979). Environmental Sociology. Annual Review of Sociology, 5, 243–273.
7. Robert Park - Park, R. E. (1952). Human Ecology. The City, University of Chicago Press.
8. World Wide Fund for Nature (WWF) - World Wide Fund for Nature. (2021). Living Plan^a Report 2020. Gland, Switzerland: WWF International.
9. Émile Durkheim - Durkheim, E. (1895). The Rules of Sociological Method. New York: The Free Press.

10. Ernest Burgess - Burgess, E. W. (1925). The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. In R. E. Park, E. W. Burgess, & R. D. McKenzie (Eds.), *The City* (pp. 47–62). University of Chicago Press.
11. Gandhi, M. K. (1927). *An Autobiography: The Story of My Experiments with Truth*. Nav jivan Publishing House.
12. Durkheim, E. (1893). *The Division of Labor in Soci^ay*. New York: Free Press.
13. Weber, M. (1922). *Economy and Soci^ay: An Outline of Interpr^aive Sociology*. University of California Press.
14. Koch, R. (1890). On Disinfection. In *Gesammelte Werke von Robert Koch*. Gustav Fischer Verlag.
15. Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243-1248.
16. Ministry of Health & Family Welfare, Government of India. (2020). *National Health Profile*. Central Bureau of Health Intelligence.
17. Gujarat Pollution Control Board. (2021). *Annual Report on Environmental Issues in Gujarat*. Government of Gujarat.
18. Indian Council of Medical Research (ICMR). (2019). *Public Health Challenges in India: An Overview*. ICMR Publications.
19. World Health Organization (WHO). (2020). *Environmental Health in India: A Report on Urban and Rural Issues*. WHO. Ministry of Jal Shakti
20. Ministry of Health & Family Welfare, Government of India. (2021). *Annual Report on Public Health Initiatives*. Government of India.
21. Gujarat Pollution Control Board. (2021). *Environmental Management and Health in Gujarat*. Government of Gujarat.
22. World Health Organization (WHO). (2020). *Environmental Health and Sanitation Practices in Developing Nations*. WHO Publications.
23. United Nations Development Programme (UNDP). (2019). *Community Health and Sanitation Initiatives in India*. UNDP India.
24. *Indian Journal of Social Work*. (2018). *Role of Social Workers in Health and Sanitation*.

-: રૂપરેખા :-

5.0 હેતુઓ

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 શહેરી સમુદાયની સામાજિક - આર્થિક વ્યવસ્થાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

5.3. શહેરી સમુદાયનું સામાજિક માળખું

5.4 શહેરી સમુદાયનું આર્થિક માળખું

5.5 શહેરીકરણ સાથે સામાજિક અને આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિશ્લેષણના મુદ્દા

5.6. શહેરી ગરીબી અને અસમાનતા

5.7 સામાજિક સેવા અને સમુદાય વિકાસ

5.8 શહેરીકરણ પડકારો અને તકનીકીઓ

5.9 ઉપસંહાર

5.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

5.11 સ્વાધ્યાય

5.12 સંદર્ભ ગ્રંથો

5.0 હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- શહેરી સમુદાયની સામાજિક- આર્થિક વ્યવસ્થા વિશેની સમજ વિકસશે.
- આ એકમના અભ્યાસથી આપ સામાજિક -આર્થિક વ્યવસ્થા વિશેની વિસ્તૃત માહિતી મેળવી શકશો.

5.1 પ્રસ્તાવના:

શહેરીકરણ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી લોકો નોકરીઓ, શિક્ષણ અને સારા જીવનધોરણની આશામાં શહેરો તરફ મોઢું કરે છે. આ ચલાણના કારણે શહેરોની વસ્તીમાં વધારો થાય છે, જે ઘણીવાર સેવા, ભૂમિ અને મૂળભૂત માળખા પર દબાણ લાવે છે. શહેરીકરણના પ્રભાવમાં રોજગારીની તકોમાં વધારો થાય છે, પરંતુ સાથે ગરીબી અને બેરોજગારીની સમસ્યાઓ પણ ઊભી થાય છે. શ્રમબજારમાં અસમાનતા અને અસુરક્ષિત નોકરીઓનું પ્રમાણ પણ વધે છે. શહેરી પરિવર્તનનું એક બીજું મહત્વપૂર્ણ પાસું એ છે કે તે સામાજિક પરિબળોને પણ બદલી નાંખે છે, જેમ કે પરિવારોનું માળખું, સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ, અને સામાજિક સંબંધો.

શહેરી સમુદાયોની સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ ક્ષેત્રકાર્ય (fieldwork) અને અહેવાલ લેખન માટે એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે. શહેરોમાં વધતી શહેરીકરણની પ્રક્રિયા અને આર્થિક

વિકાસની સાથે અનેક નવી સમસ્યાઓ અને પડકારો સામે આવે છે. આ સંદર્ભમાં, આર્થિક અને સામાજિક ગતિવિધિઓનું વિસ્તૃત અને તથ્યાત્મક નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી બને છે.

ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન, શહેરી વિસ્તારના વિવિધ સમુદાયો અને તેમના જીવન ધોરણો, રોજગારની તકો, આવકના સ્તરો, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓનું વિસ્તૃત અભ્યાસ અને વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. આ સાથે, સામાજિક અને આર્થિક સ્તરે પડતી અસમાનતા, ગરીબી, અને વસ્તી અને અવસરના અસમતોલનું આલોકન પણ કરવામાં આવે છે.

અહેવાલ લેખનમાં, ક્ષેત્રકાર્યના આધારે મેળવેલી માહિતીનો સચોટ દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવે છે, જે શહેરના આર્થિક માળખા, ગરીબી, રોજગારની સ્થિતિ અને સામાજિક સેવાઓ વિશે અગત્યના તારણો આપશે. આ પ્રસ્તાવના, અહેવાલ લેખન માટે માર્ગદર્શક રૂપે કાર્ય કરશે, જે દ્વારા સમાજની આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન અને સમસ્યાનો ઉકેલ મેળવવામાં મદદ મળી શકે.

5.2 શહેરી સમુદાયની સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા:

---

1. સમાજ વ્યવસ્થા. (social order)

આ પરિભાષા ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં પ્રયોજાઈ છે કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓ અને માનવ શાસ્ત્રીઓએ સામાજિક સંગઠનના અર્થમાં તો કાર્લ માર્ક્સ પાયાની અને ઉપરની (સુપર)વ્યવસ્થાઓના અર્થમાં પ્રયોજે છે. ટાલકોટ પાર્સન્સે તેના પુસ્તક જનરલ થિયરી ઓફ એક્શનમાં સમાજ વ્યવસ્થાના મૂળ ત્રણ લક્ષણો ગણાવ્યા.(1) ક્રિયા કરવા માટેની એવી વ્યવસ્થા છે જેમાં બે કે વધુ વ્યક્તિઓ સાતત્ય પૂર્ણ રીતે આંતરક્રિયા કરે છે. (2) કરતાઓનું વર્તન કરતાં દ્વારા પ્રમાણિત નિર્દેશિત હોય છે. (3) કોઈ સામુહિક દેવો કે મૂલ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે કરતાઓ દ્વારા પારસ્પરિકતા પર આધારિત પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

પાર્સલ પછી આવેલ અમેરિકન સમાજશાસ્ત્રીઓએ સમાજ વ્યવસ્થાના બે પરિણામો દર્શાવ્યા સામાજિક માળખું અથવા રચના અને સામાજિક કાર્યો. આ બંને મળીને સામાજિક વ્યવસ્થા બને છે સામાજિક માળખામાં જૂથો, ભૂમિકાઓ, મૂલ્યો તથા ધોરણે સમાવેશ થાય છે. જ્યારે કોઈપણ વ્યવસ્થાના કાર્યોમાં લક્ષ પ્રાપ્તિ તંગદિલીનું નિવારણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

2. સામાજિક વ્યવસ્થા: (Social System:)

શહેરી સમુદાયના સંદર્ભમાં સામાજિક વ્યવસ્થાએ શહેરોમાં રહેતા લોકો વચ્ચેના સંબંધો, સામાજિક પદ્ધતિઓ, અને સંસ્થાઓના ગોઠવણને સૂચવે છે. શહેરોમાં વિવિધ જાતિઓ, ધર્મો, વર્ગો, અને વ્યવસાયના લોકોનું સહઅસ્તિત્વ રહેતું હોવાથી, સામાજિક વ્યવસ્થા આ વિવિધ જૂથોના ગોઠવણને સુનિશ્ચિત કરે છે, જેમ કે તેમની ભૂમિકાઓ, માળખાગત પરિબલો અને સહકારના આધારે તેઓ કેવી રીતે સાથે રહે છે.

આ સામાજિક વ્યવસ્થા ખાસ કરીને શહેરી જીવનની જટિલતાઓને ધ્યાને લે છે, જેમ કે આરોગ્ય સેવાઓ, શિક્ષણ, પરિવહન, રહેણાંક, રોજગાર, અને અન્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા. આમાં શહેરી પ્રણાલીઓ, જેમ કે નાગરિક સત્તાઓ, NGO, સમુદાય સંગઠનો અને સત્તાવાર સરકારી માળખાઓનો

સમાવેશ થાય છે, જે લોકોના જીવન સ્તરને સુધારવા અને શ્રેષ્ઠ સંકલન માટે એકબીજાને યોગ્ય મદદ કરે છે.

શહેરી સમુદાયના સંદર્ભમાં સામાજિક વ્યવસ્થા એ શહેરમાં વિવિધ સામાજિક જૂથો અને સંસ્થાઓ વચ્ચેના સંબંધોની ગોઠવણ અને કામગીરીની પદ્ધતિ છે, જેનાથી લોકો વચ્ચે યોગ્ય કાર્યરતતા, સહકાર અને સંકલન સુનિશ્ચિત થાય છે.

સામાજિક વ્યવસ્થા (Social Order)એ સમાજમાં નિયમ અને વ્યવસ્થાનું નિર્માણ અને જાળવણી કરતી પ્રણાલીઓ અને પદ્ધતિઓને સૂચવે છે. વિવિધ સમાજશાસ્ત્રીઓએ આને અલગ-અલગ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી છે. ચાલો, કેટલાક મહત્વપૂર્ણ સમાજશાસ્ત્રીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાઓને સંદર્ભ સાથે તપાસીએ:

1. ઈમાઈલ દુર્ખિમ (Émile Durkheim)

દુર્ખેઈમના મતે, સામાજિક વ્યવસ્થા એ સમૂહમાં નૈતિક કાનૂનો અને મૂલ્યોના આધારે વ્યક્તિના વર્તનને નિયંત્રિત કરતી એક ગોઠવણ છે. તેમણે કહ્યું હતું કે સમાજમાં સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને સામાજિક સંબંધો સામાજિક વ્યવસ્થાના મૂળભૂત તત્ત્વો છે, જેનાથી સમાજમાં વ્યાપક રીતે શાંતિ અને સ્થિરતા જાળવી શકાય છે.

2. મેક્સ વેબર (Max Weber)

વેબરનું માનવું હતું કે સામાજિક વ્યવસ્થા એ માન્યતાઓ અને સત્તાના ઔપચારિક માળખા પર આધાર રાખે છે. વેબર અનુસાર, સત્તાના ત્રણ પ્રકાર છે: પરંપરાગત, કાનૂની-તર્કશાસ્ત્રીય, અને કરિશ્માઈક સત્તા, જેનાથી સમાજમાં નિયમો જાળવી શકાય છે અને સામાજિક વ્યવસ્થાની સ્થાપના થઈ શકે છે.

3. કાર્લ માર્ક્સ (Karl Marx)

માર્ક્સના દ્રષ્ટિકોણે, સામાજિક વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે અર્થતંત્રના આધારે નિયંત્રિત થાય છે. માર્ક્સના મતે, સામાજિક વ્યવસ્થા વર્ગ સંઘર્ષ અને પાયાના સાધનોના વિતરણ પર આધારિત છે. અહેવાલ કે, વર્ગોના શોષણ અને દમન દ્વારા આ વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવે છે, અને તેનાથી સમાજની ઐતિહાસિક ગતિમાં પરિવર્તન આવે છે.

4. હર્બર્ટ સ્પેન્સર (Herbert Spencer)

સ્પેન્સરે સામાજિક વ્યવસ્થાને જીવવિજ્ઞાન સાથે સરખાવી હતી અને સમાજને એક જીવીત સાદૃશ્ય માન્યું હતું. તેમના મુજબ, સમાજના વિવિધ ભાગો (જેમ કે પરિવાર, ધર્મ, સરકાર) સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે, પણ બધાં સાથે મળીને એક સંકલિત ગોઠવણ બનાવે છે, જેનાથી વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં, સામાજિક વ્યવસ્થાની આ વ્યાખ્યાઓએ વ્યાપક રીતે સમજાવ્યું છે કે સમાજમાં શ્રેણીઓ, નીતિ-નિયમો, મૂલ્યો, અને સામાજિક ગોઠવણ દ્વારા શાંતિ અને સ્થિરતા જાળવવામાં આવે છે.

આ વ્યાખ્યાઓ એ શિખવે છે કે સમાજવ્યવસ્થા એ વ્યક્તિઓ અને સામાજિક જૂથો વચ્ચેના નમૂનાઓ અને ગોઠવણના આધારે બને છે, અને તે સમાજના કાર્યમાં મોખરાના તત્ત્વ તરીકે કાર્ય કરે છે.

3. આર્થિક વ્યવસ્થા (economic system.).

આર્થિક વ્યવસ્થા એ સામાજમાં ધરાવતી અર્થવ્યવસ્થા, તેના સંસાધનોનું ઉત્પાદન, વિતરણ, અને વપરાશના નીતિ-નિયમો અને પદ્ધતિઓને સૂચવે છે. વિવિધ સમાજશાસ્ત્રીઓએ આર્થિક વ્યવસ્થાને અલગ-અલગ દ્રષ્ટિકોણોથી વ્યાખ્યાયિત કરી છે. કેટલાક મુખ્ય સમજૂતી આપતા વિચારકોએ આ વિસ્તાર પર વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

1. કાર્લ માર્ક્સ (Karl Marx)

માર્ક્સના મતે, આર્થિક વ્યવસ્થા એ સમાજના પાયાનું નિર્માણ કરે છે. તે માનતા કે કોઈપણ સમાજનું માળખું તેના ઉત્પાદન સંબંધો (Relations of production) અને આર્થિક આધાર (Economic base) પર આધાર રાખે છે. આના પર આધારિત છે વર્ગવિશ્વ કે જેમાં એક વર્ગ (બુર્જુઆજી) માલિક હોય છે અને બીજી વર્ગ (મજૂર વર્ગ) પર શોષણ કરવામાં આવે છે. આર્થિક વ્યવસ્થાની ગોઠવણ સમાનતાની નીતિઓ પર ખોટી છે અને આ રીતે તે ક્રાંતિકારી પરિવર્તન તરફ દોરી શકે છે.

2. ઈમાઈલ દુર્ખિમ (Émile Durkheim)

દુર્ખિમ એ આર્થિક વ્યવસ્થા અને કામની વિભાજન (division of labor) વચ્ચેની કડીને સમજાવી. તેમને લાગતું હતું કે કામની વિભાજન એ આર્થિક વ્યવસ્થાનો મૂળભૂત હિસ્સો છે અને તે સમાજમાં વ્યાપક વ્યક્તિ અને સામાજિક એકતાને જાળવી રાખે છે. તેમનું માનવું હતું કે આર્થિક વ્યવસ્થા નૈતિક વ્યવસ્થાનો એક ભાગ છે, જે સમાજને સ્થિર બનાવે છે

3. મેક્સ વેબર (Max Weber)

વેબરનું માનવું હતું કે આર્થિક વ્યવસ્થા રાજનીતિ, સત્તા, અને ધાર્મિક માન્યતાઓ સાથે સંકળાયેલી છે. તેમણે આર્થિક વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સાથેના સંબંધથી કરી. પોતાના પુસ્તક “The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism” માં તેમણે કહ્યું હતું કે પ્રોટેસ્ટન્ટ નૈતિકતા અને ધર્મશાસ્ત્રોનું મૂલ્ય કેપિટલિઝમની વૃદ્ધિમાં યોગદાન આપે છે.

4. ટાલકોટ પાર્સન્સ (Talcott Parsons)

પાર્સન્સએ આર્થિક વ્યવસ્થાને એક સામાજિક સિસ્ટમના ભાગ રૂપે જોઈ. તે માને છે કે આર્થિક વ્યવસ્થા એ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતિ, સામાજિક નૈતિકતાઓ, અને વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓની સાથે કાર્ય કરે છે. આ મિકેનિઝમ દ્વારા તે સમાજમાં સંસાધનોનું વિતરણ, ઉત્પાદન અને વિતરણની પ્રક્રિયાઓનું સમન્વય કરે છે.

5. એડમ સ્મિથ (Adam Smith)

એડમ સ્મિથ, આર્થિક સિદ્ધાંતોના પિતામહ માનવામાં આવે છે, તેમની આર્થિક વ્યવસ્થા માટેની વ્યાખ્યા મફત બજાર અને અદ્રશ્ય હાથ (invisible hand) ના સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. તે માને છે કે બજારમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થ લોકોના સમૂહ માટેની સમૃદ્ધિ તરફ દોરી શકે છે. તેમનું માનવું હતું કે આર્થિક

વ્યવસ્થા એ નૈતિક અને સ્વતંત્ર વૈશ્વિક વ્યવસ્થાનો ભાગ છે, જે સ્પર્ધા, માંગ અને પુરવઠાની પરિબળોથી નક્કી થાય છે.

આર્થિક વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યાઓમાં સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને આર્થિક તત્વોનો સંકલન જોવા મળે છે. માર્ક્સ આ વ્યવસ્થાને વર્ગ સંઘર્ષ સાથે જોડે છે, જ્યારે અડમ સ્મિથ તેને મફત બજારના સિદ્ધાંતો પર આધાર રાખીને સમજાવે છે.

5.3 શહેરી સમુદાયનું સામાજિક માળખું: (social structure):

શહેરોના સામાજિક માળખામાં વિવિધ જાતિઓ, ધર્મો અને વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે, જે એક મિશ્ર સમાજની રચના કરે છે. આ માળખું સામાન્ય રીતે જાતિ, વર્ગ, અને ધર્મ આધારિત વિભાજન દ્વારા વ્યાખ્યાયિત થાય છે. આ વિભાજનો અનેકવાર સામાજિક અસમાનતાને જન્મ આપે છે, જેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ, નિમ્નવર્ગના લોકો અને ધાર્મિક અલ્પ સંખ્યકોને ન્યાય અને સુરક્ષા મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. શહેરી વિસ્તારોમાં પરિવારોનું માળખું પણ બદલાઈ રહ્યું છે, જેમાં વિભક્ત કુટુંબનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે, પરંતુ આ પરિવારોને તેમની મર્યાદિત આવક અને સ્થાનિક સપોર્ટ સિસ્ટમના અભાવને કારણે વધુ પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે.

શહેરી સમુદાયનું સામાજિક માળખું એ વિવિધ સામાજિક સંબંધો, પરિવારો, સમુદાયો, અને સંસ્કૃતિઓનું મિશ્રણ છે, જે એક શહેરી વિસ્તારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. શહેરી સામાજિક માળખું ગ્રામ્ય વિસ્તારોના માળખાથી ઘણું જુદું અને વધુ જટિલ હોઈ શકે છે, કારણ કે શહેરોમાં વિવિધ જાતિ, ધર્મ, અને વર્ગના લોકોનો વિશાળ મિશ્રણ જોવા મળે છે. આ માળખું સમાજના લોકોના સામાજિક સ્થાન, સામાજિક ગતિશીલતા અને તેમની જાતિ, વર્ગ અને જાતના આધારે બનેલા સંબંધોના આધારે ઘડાય છે.

1. જાતિ અને વર્ગ: (Caste and Class)

શહેરી સમુદાયોમાં જાતિ અને વર્ગ આધારિત વિભાજન ખૂબ જ સ્પષ્ટ હોય છે. પ્રાચીન કાળથી જ જાતિએ લોકોના જીવન પર અસર કરી છે, અને શહેરી માળખામાં પણ આ વિભાજન પ્રચલિત છે. શહેરોમાં નોકરીઓ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સંભાળમાં પણ જાતિના આધારે અસમાનતા જોવા મળે છે. જાતિ, ધર્મ, અને ધનિક-ગરીબ વિભાજનના કારણે લોકોમાં સામાજિક તણાવ અને અસમાનતા ઉભી થાય છે.

2. પરિવારોનું માળખું: (Family Structure)

શહેરોમાં પરિવારોનું માળખું સામાન્ય રીતે ન્યુક્લિયર ફેમિલીનો પ્રભાવ વધારતો જોવા મળે છે, જેમાં પતિ-પત્ની અને તેમની સગર્ભા બાળકોનો સમાવેશ થાય છે. કાયમી પરિવારોની સંખ્યા ઘટાડા પર છે, અને નાના પરિવારોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આ પરિવારોનાં સમસ્યાઓ પણ જુદાં પ્રકારનાં હોઈ શકે છે, જેમ કે મકાનની તંગી, મોટા ઘરની ઉણપ અને એકલા રહેવાની પરિસ્થિતિ. ન્યુક્લિયર ફેમિલી માળખું ગામડા કરતાં શહેરી વિસ્તારોમાં વધુ જોવા મળે છે, જ્યાં લોકો પોતાના કામ અને પડતર જવાબદારીઓની પૂર્તિ માટે એકલા રહેતા થાય છે.

3. જાતિની ભૂમિકા: (Gender role)

જાતિની ભૂમિકા પણ શહેરી સામાજિક માળખામાં મહત્વની છે. સામાન્ય રીતે, સ્ત્રીઓને ઓછા અવસર મળતા હોય છે, અને તેઓએ લિંગભેદનો સામનો કરવો પડે છે. જાતિ-ભેદ અને પાત્રતા આધારિત પડકારો ઊભા થાય છે, જેમ કે નોકરી, પગાર અને શિક્ષણની તકોમાં કટોકટી. જોકે, શહેરી વિસ્તારોમાં સુધારાની પ્રક્રિયા વધુ ઝડપથી આગળ વધી રહી છે, જેનાથી સ્ત્રીઓના હિતમાં સુધારાઓ જોવા મળે છે.

4. આધુનિકતા અને સંસ્કૃતિ:(Modernity and Culture)

શહેરો વૈવિધ્યપૂર્ણ અને મિશ્રિત સંસ્કૃતિઓના કેન્દ્ર છે, જ્યાં લોકો અલગ-અલગ સમાજથી આવતા હોય છે. આ વૈવિધ્ય વધુ વૈશ્વિક અને આધુનિકતાના અભિગમો લાવે છે. ટેકનોલોજી, સંગીત, ફેશન, ખોરાક અને જીવનશૈલી જેવા ક્ષેત્રોમાં બદલાવ જોવા મળે છે. આ નવીનતાઓ અને આધુનિકતા ઘણા લોકોને માટે પડકારરૂપ બની શકે છે, જે ખાસ કરીને પરંપરાગત સામાજિક માળખામાંથી આવતા હોય છે.

5. સામાજિક ગતિશીલતા:(Social Mobility)

શહેરી વિસ્તારોમાં સામાજિક ગતિશીલતા વધુ જોવા મળે છે, જ્યાં લોકો ઝડપથી ઉપરની કે નીચી સામાજિક સ્થિતિઓમાં જઈ શકે છે. આ પ્રક્રિયા, સામાન્ય રીતે, શિક્ષણ, રોજગારી અને આર્થિક સુવિધાઓ પર આધારિત હોય છે. શહેરોમાં શ્રમ અને કૌશલ્યના આધારે લોકો સામાજિક સ્તરે આગળ વધી શકે છે, પરંતુ આ માટે યોગ્ય તકો અને આધાર જરૂરી છે.

6. સમાજમાં સહભાગીતા અને સામાજિક સુરક્ષા:(Participation in Society and Social Security)

શહેરોમાં લોકોના જીવનમાં સામાજિક સહભાગીતા અને સમાજમાં પ્રદાન કરેલી સુવિધાઓનો પણ મહત્વનો ભાગ હોય છે. સમુદાયના લોકોના આર્થિક, શારીરિક અને માનસિક કલ્યાણ માટેની વ્યવસ્થાઓ, જેમ કે આરોગ્યસંભાળ, શિક્ષણ, પબ્લિક ટ્રાન્સપોર્ટ અને અન્ય મૌલિક સેવાઓ, સમાજના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

ટૂંકમાં, શહેરી સામાજિક માળખું એ વિવિધ વિભાજનો, પરિવર્તનો અને વિવિધતાઓનો મિશ્રણ છે, જે સામાજિક ગતિશીલતા, જાતિ, વર્ગ, અને પરિવારોના માળખાના આધારે બનેલું છે. શહેરીકરણના લીધે, સમાજમાં વૈવિધ્ય અને વિભાજન બંને વધે છે, જે સમાજના વિકાસ અને સામાજિક સુધારાના પ્રયત્નો માટે પડકારરૂપ બને છે. આ કારણે, ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન દરમિયાન શહેરી સમુદાયના આ મુદ્દાઓને ગહન રીતે સમજીને, સામાજિક નીતિઓના અમલ અને સુધારા માટે જરૂરી પગલાં લઈ શકાય.

5.4 શહેરી સમુદાયનું આર્થિક માળખું:(Economic structure of an urban community)

શહેરી વિસ્તારોનું આર્થિક માળખું મુખ્યત્વે ઉદ્યોગ, સેવા ક્ષેત્ર અને ટ્રેડ પર આધારિત હોય છે. ઔપચારિક અને અનોપચારિક અને ક્ષેત્રો બંનેનો અહીં મહત્વપૂર્ણ ફાળો છે. હળવી નોકરીઓ અને કાયમી રોજગારના પરિબળો આર્થિક સ્થિરતાને વ્યાખ્યાયિત કરે છે, પરંતુ શહેરી ગરીબી અને આવક અસમાનતા, ઘણીવાર અનોપચારિક ક્ષેત્રમાં નોકરી કરતા લોકો માટે વિશેષ પડકાર ઊભા કરે છે.

આર્થિક માળખામાં આવક વિતરણ, વિપુલતા, મકાનની સમસ્યાઓ અને સમાજમાં આર્થિક સ્તર આધારિત વિભાજન પણ સામેલ છે.

શહેરી સમુદાયની આર્થિક વ્યવસ્થા એક જટિલ માળખું છે, જે શહેરના વિકાસ, રોજગારી, આવક વિતરણ, અને લોકોએ જીવન ગુજારવા માટે જે તકો અને પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે, તે બધાને સામેલ કરે છે. આ માળખું ખાસ કરીને શહેરના ધનિક અને ગરીબ વર્ગ વચ્ચેના અંતર, રોજગારીની તકો, વેપાર અને ઉદ્યોગ, અને આવાસની સગવડોનો સંદર્ભમાં વિશ્લેષણની માંગ કરે છે. જે નીચે મુજબ સમજી શકાય.

1. રોજગારી અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ: (Employment and Economic Activities)

શહેરો રોજગારી માટેના મુખ્ય કેન્દ્રો છે, જ્યાં લોકો ઉદ્યોગો, સેવાઓ, વેપાર અને અન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા હોય છે. રોજગારીના મુખ્ય સ્ત્રોતમાં ફોર્મલ અને ઈન્ફોર્મલ સેક્ટરનો સમાવેશ થાય છે. ફોર્મલ સેક્ટરમાં ઉચ્ચ પગાર અને સ્થિર નોકરીઓની તકો વધુ હોય છે, જ્યારે, ઈન્ફોર્મલ સેક્ટરમાં અનિયમિતતા અને ઓછા પગારનો સામનો થતો હોય છે.

2. ઔપચારિક અને અનૌપચારિક ક્ષેત્ર: (Formal and Informal Sector)

ઔપચારિક સેક્ટર મોટા ભાગે ઉદ્યોગો, કોર્પોરેટ કંપનીઓ, અને અન્ય સંસ્થાઓમાં નોકરી આપે છે, જ્યાં રોજગારના નિયમોનું પાલન થાય છે અને શ્રમિકોને નાંણાકીય અને સામાજિક સુરક્ષા આપવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા લોકોને સામાન્ય રીતે નિયત પગાર, ભવિષ્યમાં સુરક્ષા અને શ્રમ કાયદાના ફાયદા પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી બાજુ, અનૌપચારિક ક્ષેત્ર, જેમાં નાના વેપારીઓ, મુલાજિમો અને અસંખ્ય અન્ય નાના કારોબારીઓનો સમાવેશ થાય છે, તે પોતાની આસપાસ વધુ આર્થિક અનિશ્ચિતતા ધરાવે છે, જ્યાં નોકરીની સુરક્ષા, નિયત પગાર અને અન્ય લાભો ઓછા હોય છે.

3. આવક અને વિતરણ:(Income and Disbursement)

શહેરી આર્થિક માળખામાં આવક વિતરણમાં વિસંગતતા સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. ધનિક અને ગરીબ વર્ગ વચ્ચેનું વિભાજન શહેરમાં સ્પષ્ટ છે, જેમાં અમુક લોકોની આવક અત્યંત ઊંચી હોય છે, જ્યારે અન્યોના માટે જીવન-જરૂરીયાતોને પૂરી પાડવું પણ મુશ્કેલ હોય છે. આ વિસંગતતા અનેક સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓને જન્મ આપે છે, જેમ કે ગરીબી, શ્રમિકોના શોષણ, અને સામાજિક અસમાનતા. આ વિસંગતતા મકાનની ઉપલબ્ધતા, શિક્ષણની સુવિધાઓ, આરોગ્યસંભાળ, અને જીવનધોરણમાં મોટી અસરો લાવે છે.

4. મકાનને આધારે વિભાજન:(Division based on building)

શહેરોમાં મકાનની ઉપલબ્ધતા અને કિંમત, આર્થિક માળખાનું મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. ધનિક લોકો સુવિધાસંપન્ન વિસ્તારોમાં રહેતા હોય છે, જ્યારે ગરીબ વર્ગની વસાહત સ્પષ્ટ રીતે અલગ અને કથિન પરિસ્થિતિઓમાં હોય છે. આ વિભાજનના કારણે શહેરી ગરીબીમાં વધારો થાય છે અને આર્થિક વિસંગતતા વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. શહેરી ગરીબીનો એક મુખ્ય પરિબળ મકાનની અછત અને તેની વધતી જતી કિંમત છે.

5. વેપાર અને ઉદ્યોગ:(Trade and Industry)

શહેરો ખાસ કરીને ઉદ્યોગો અને વેપાર માટેના કેન્દ્રો છે. ઉદ્યોગો અને મોટા વ્યવસાયો શહેરોની આર્થિક વૃદ્ધિમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ ઉદ્યોગો રોજગારી, ટેક્સ, અને સેવાઓમાં ફાળો આપે છે, પરંતુ સાથે સાથે, શહેરના સંસાધનો પર દબાણ પણ બનાવે છે. નાના વ્યાપારીઓ અને સ્ટાર્ટઅપ્સ પણ શહેરના આર્થિક માળખામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે, જે અનેક લોકોને રોજગાર પૂરો પાડે છે.

6. આર્થિક નીતિ અને વિકાસ:(Economic Policy and Development)

શહેરી આર્થિક માળખું આ નીતિગત નિર્ણયોથી પ્રભાવિત થાય છે, જે નીતિ નિર્માતાઓ અને સરકાર દ્વારા બનાવી અને અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. આ નીતિઓમાં ટેક્સ, સબસીડી, અને અન્ય આર્થિક સુધારાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ નીતિઓ એ શહેરના વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના વિકાસમાં પ્રતિક્રિયા આપે છે, જે શહેરી આર્થિક વિકાસને આગળ વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ છે.

7. આર્થિક ગતિશીલતા:(economic mobility).

શહેરી વિસ્તારોમાં આર્થિક ગતિશીલતા વધુ હોય છે, જ્યાં લોકોને નવી તકો પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રમિકોના કૌશલ્યમાં સુધારો થાય છે. આ ગતિશીલતા સામાન્ય રીતે એવી પરિસ્થિતિઓમાં જોવા મળે છે જ્યાં લોકોની આવકમાં વધારો થાય છે, નોકરીની ગુણવત્તામાં સુધારો થાય છે, અને જીવનશૈલીમાં સુધારો થાય છે.

ટૂંકમાં, શહેરી સમુદાયનું આર્થિક માળખું એક જટિલ અને વલણધર્મી પ્રક્રિયા છે, જેમાં ફોર્મલ અને ઈન્ફોર્મલ સેક્ટર, મકાનની સગવડતા, આવક વિતરણ, અને રોજગારીના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ માળખાને યોગ્ય રીતે સમજવાથી શહેરી ગરીબી, આર્થિક અસમાનતા, અને શહેરી વિકાસના નિર્ણયો માટે વધુ સારી નીતિઓ વિકસાવવામાં મદદ મળી શકે છે. આ ક્ષેત્રમાં અહેવાલ લેખન અને ક્ષેત્રકાર્ય એ મહત્વના સાધનો બની શકે છે, જેનાથી આ માળખાના વિવિધ પાસાઓને સમજવા અને સામાજિક ઉકેલો શોધવામાં

સહાય મળી શકે.

5.5 શહેરીકરણ સાથેના સામાજિક અને આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિશ્લેષણના મુદ્દા:(Points of analysis in social and economic terms with urbanization)

શહેરીકરણ એ 21મી સદીના વૈશ્વિક વિકાસમાં એક પ્રબળ અને સતત પ્રગતિશીલ પ્રક્રિયા છે, જે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન લાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આપણા સમાજના શહેરીકરણ સાથે જોડાયેલા અનેક મુદ્દાઓ છે જે સામાજિક અને આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિશ્લેષણના પાત્ર છે.

1. શહેરીકરણની પ્રક્રિયા: (process of urbanization)

શહેરીકરણનો અર્થ છે, વસ્તીનો વિસ્તરણ અને તેના પરિણામે શહેરોના આકાર અને આબોહવા બંનેમાં બદલાવ. લોકો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી શહેરોમાં વસવાટ માટે જતાં હોય છે, કારણ કે તેમને ત્યાં

રોજગારીના વધુ તકો, ઉત્તમ શિક્ષણની સુવિધા અને સારું જીવનધોરણ મળશે તેવી આશા હોય છે. આ કારણે શહેરોની વસ્તીમાં સતત વધારો થાય છે, જે સેવામાં મર્યાદાઓ અને તણાવને જન્મ આપે છે.

2. રોજગારી અને આર્થિક તકો: (Employment and Economic Opportunities)

શહેરીકરણના મુખ્ય પ્રભાવોમાંનો એક છે રોજગારીના તકોમાં વધારો. મોટા શહેરો ખાસ કરીને ઉદ્યોગો અને સેવાઓના કેન્દ્રો છે, જે ઘણી નોકરીઓ પેદા કરે છે. તેમ છતાં, શહેરી ગરીબી અને બેરોજગારીનું પ્રમાણ પણ સાથે વધે છે, કારણ કે લોકસંખ્યા વધતા આ તકો પૂરતી માત્રામાં ઉપલબ્ધ થતી નથી. આર્થિક અસમાનતા અહીં વધુ પ્રચલિત છે, કારણ કે અમુક વર્ગો અથવા ક્ષેત્રોને વધુ સારા અવસર મળે છે જ્યારે, અન્યોને આ તકો મળતાં નથી.

3. આવક અને આવાસ: (Income and housing)

શહેરી વિસ્તારોમાં ગરીબી અને અસમાનતાનો એક વધુ મહત્વનો પાસું છે આવક અને આવાસની અછત. શહેરોમાં મકાનની તંગી અને ઊંચી કિંમતના કારણે અનેક લોકો કષ્ટમય જીવન વિતાવે છે. ગરીબીની સપાટીએ સહનશીલ માળખા અને જીવન ધોરણને અસર કરતાં, શહેરી ગરીબી ઊંડું કરે છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, લોકોના જીવનની ગુણવત્તા ઘટે છે અને તેઓ અનિશ્ચિત અને અસુરક્ષિત મકાનમાં વસવાટ કરતા થાય છે.

4. સામાજિક માળખું અને સંસ્કૃતિ:(Social Structure and Culture)

શહેરીકરણ દ્વારા સામાજિક માળખામાં પણ મોટો પરિવર્તન જોવા મળે છે. જ્યાં ન્યુક્લિયર ફેમિલીનું પ્રભુત્વ વધતું જાય છે, ત્યાં સંબંધોના બંધનોમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. સામાજિક વિભાજનો, જેમ કે જાતિ, વર્ગ અને ધર્મ, વધુ તીવ્ર બની જાય છે. શહેરીકરણ સાથે સંસ્કૃતિ અને જીવનશૈલી પણ બદલાય છે, જે નવી રીતે વિચારવા અને જીવવાનો અભિગમ લાવે છે, પરંતુ કેટલાક લોકો માટે આ પરિવર્તન મુશ્કેલ પણ સાબિત થઈ શકે છે.

5. પર્યાવરણ અને ટકાઉ વિકાસ:(Environment and Sustainable Development)

શહેરીકરણનું પર્યાવરણ પર પણ ઊંડો પ્રભાવ પડે છે. શહેરોની વધતી વસ્તી અને ઔદ્યોગિકરણથી પર્યાવરણના પ્રદૂષણમાં વધારો થાય છે. પર્યાવરણની દશાઓને સુધારવા માટે ટકાઉ વિકાસ માટે ટેકનોલોજી અને નવીનતાનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે.

ટૂંકમાં, શહેરીકરણના પ્રભાવનો આકલન કરતી વખતે, સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમાજ અને અર્થતંત્રના બંને પરિબળોને વિમર્શ અને નીતિગત નિર્ણયોમાં સામેલ કરવો આવશ્યક છે. એ દરેક મિશનનો હિસ્સો હોવો જોઈએ કે વધુ સમાનતા, ગરીબીનું નિરાકરણ, અને ટકાઉ વિકાસ માટે જરૂરી વ્યૂહરચનાઓ વિકસાવવામાં આવે. આથી, શહેરીકરણના આ પ્રભાવને સમજવા અને યોગ્ય ઉકેલો શોધવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલ લેખન ખૂબ જ અગત્યનું બની જાય છે.

5.6 શહેરી ગરીબી અને અસમાનતા:(urban poverty and inequality)

શહેરી ગરીબી એ સામાજિક અને આર્થિક વિમર્શનો મુખ્ય મુદ્દો છે. ગરીબીનો મૂળભૂત કારણ શહેરી વ્યવસ્થા અને નાણાંકીય સંસાધનોની અસમાન વિતરણ છે. ગરીબીની અસરને ઊંડાણમાં સમજવા

માટે હાઉસિંગ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને રોજગારીના અવસરોની તપાસ કરવી જરૂરી છે. શહેરી ગરીબી અને અસમાનતાના ઉદાહરણોમાં અસ્થાયી મકાનોમાં રહેતા લોકો, બેરોજગારી, અનિયમિત આવક, અને આરોગ્યસંભાળમાં અભાવનો સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દાઓનો સામનો કરવા માટે નીતિગત અભિગમ અને અસરકારક પ્રોજેક્ટ્સની જરૂર છે.

શહેરી ગરીબી અને અસમાનતા એ શહેરીકરણની ગતિ સાથે સંકળાયેલા મુખ્ય પડકારો પૈકીના છે, જે શહેરી વિસ્તારોમાં વિસ્ફોટક રીતે વધતા જતાં લોકોની સંખ્યા અને તેમની જીવનશૈલી વચ્ચેના સ્પષ્ટ વિભાજનને દર્શાવે છે. શહેરી ગરીબી અને અસમાનતા એ આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગારી, અને આવાસ જેવા મૂળભૂત હકો અને સગવડતાઓમાં સ્પષ્ટ વિસંગતતાને કારણે ઊભી થાય છે, જેનાથી સમુદાયમાં ગેરસમજૂતી, અસંતોષ અને કટોકટીના કારણે સામાજિક તણાવ ઊભો થાય છે.

શહેરી ગરીબી અને અસમાનતા અને સમજવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ સમજવા જરૂરી છે:

1. શહેરી ગરીબીના પરિબળો: (Factors of urban poverty)

શહેરી ગરીબી અનેક પરિબળોના પરિણામે ઊભી થાય છે. આમાં મકાનની ઊંચી કિંમત, મર્યાદિત રોજગારી તકો, શ્રમ બજારની અનિયમિતતાઓ, અને પૂરતી શૈક્ષણિક અને આરોગ્યસંભાળ સુવિધાઓની ઉણપનો સમાવેશ થાય છે. આ પરિબળો એક સાથે કામ કરતા હોય છે અને ગરીબીના ચક્રમાં ફસાયેલા લોકો માટે વિકાસના દરવાજા બંધ કરી દે છે. શહેરોમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોથી સ્થળાંતર કરતા લોકો અનેકવાર ગરીબીમાં જીવવા મજબૂર હોય છે, કારણ કે તેમની પાસે પૂરતી નોકરીની તકો નથી હોતી કે તેમની કૌશલ્યતાઓ અને શિક્ષણ શહેરી શ્રમ બજારમાં સ્પર્ધા માટે પૂરતી નથી હોતી.

2. આવક અને આર્થિક અસમાનતા: (Income and Economic Inequality)

આવકના વિતરણમાં અસમાનતા શહેરી ગરીબીનો એક મુખ્ય પરિબળ છે. શહેરોમાં ધનિક અને ગરીબ વર્ગ વચ્ચેનું વિભાજન ખૂબ જ ઊંડું હોય છે. ગરીબ લોકોના માટે ઊંચી આવકવાળા રોજગાર ઉપલબ્ધ નથી, અને જો તેઓ રોજગારી મેળવે છે તો પણ તે નોકરીઓ સામાન્ય રીતે ઓછા પગાર, અનિશ્ચિત અને મર્યાદિત લાભવાળી હોય છે. આ ઉદ્યોગો અને સેવાઓ વ્યાપ વધવાથી થતી અસમાનતા, ગરીબીને વધુ ઊંડું કરે છે, અને ગરીબ વર્ગને શ્રમબજારમાં સ્પર્ધા માટે કોઈ પાયો મળતો નથી.

3. મકાનની તંગી અને જીવનની ગુણવત્તા: (Housing shortage and quality of life)

મકાનની ઊંચી કિંમત અને દબાણ શહેરી ગરીબીના એક સ્પષ્ટ લક્ષણ છે. ગરીબ લોકો માટે આવાસની ઉપલબ્ધતા ઓછા દરની હોવાને કારણે તેઓ કથિન પરિસ્થિતિઓમાં રહેવા મજબૂર થાય છે, જેમ કે ઝૂંપડપટ્ટી અને અનાધિકૃત વસાહતો. આ વિસ્તારોમાં પાણી, વીજળી, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની તંગી હોય છે, જેનાથી તેમના જીવનની ગુણવત્તા ખૂબ જ નીચી રહે છે. ગરીબ લોકો માટે મકાનની ખર્ચવાળી સમસ્યાઓ વધુ તીવ્ર બની રહે છે, જેનાથી તેઓ જીવનની અન્ય જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવામાં મુશ્કેલી અનુભવતા હોય છે.

4. રોજગારીની સમસ્યાઓ: (Employment problems)

શહેરી ગરીબીમાં રોજગારીની અનિશ્ચિતતા અને ઓછા પગારવાળી નોકરીઓનો મોટો ફાળો છે. અનેક ગરીબ લોકોનો દરરોજ પોતાના ઘર માટે આર્થિક સંસાધનો એકઠા કરવો એ સૌથી મોટો

પડકાર હોય છે, કારણ કે તેઓ અનોપચારિક શ્રમભજારમાં કામ કરતા હોય છે, જ્યાં કાનૂની સુરક્ષા અને લાભોનું અભાવ હોય છે. રોજગારીની તકોમાં સ્પર્ધા વધતી જાય છે, જે ગરીબીના ચક્રને વધુ ગહન અને તીવ્ર બનાવે છે.

5. શિક્ષણ અને આરોગ્યની અસમાનતા:(Inequality of education and health)

શિક્ષણ અને આરોગ્ય સંભાળની સુવિધાઓની અસમાનતા પણ શહેરી ગરીબીમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગરીબ લોકો માટે ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણ અને આરોગ્ય સંભાળ સુલભ નથી, જેનાથી તેમના બાળકો માટે રોજગારની તકો મર્યાદિત બની જાય છે અને જીવનની ગુણવત્તામાં ઘટાડો થાય છે. આ અસમાનતા ગરીબીના ચક્રને વધુ ઊંડું કરે છે, કારણ કે આ ક્ષેત્રમાં ઉણપના કારણે લોકો આગળ વધવાની તક ગુમાવે છે.

6. સામાજિક અને આર્થિક વિભાજન:(Social and economic division:)

શહેરી ગરીબી અને અસમાનતા શહેરી સમાજમાં ગૌણ અને શોષણયુક્ત સમુદાયોના અસ્તિત્વને વધુ વેગ આપે છે. આ વિભાજન સામાજિક અસંતોષ અને વિખવાદનો સ્ત્રોત બની શકે છે, જેમાં ગરીબ લોકો માટેની સગવડતાઓ અને તકો મર્યાદિત હોવાને કારણે તેઓ પોતાને વધુ અલગ અને અનાથ અનુભવતા હોય છે.

ટૂંકમાં, શહેરી ગરીબી અને અસમાનતા એ એક જટિલ અને પરિબળો ધરાવતો વિષય છે, જે શહેરીકરણની ઝડપ અને નીતિગત નિર્ણયોથી ઊભો થાય છે. આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવા માટે શહેરોની આર્થિક અને સામાજિક નીતિઓમાં સુધારો, સરકારી અને બિન-સરકારી સહાયોની પૂર્તિ, અને લોકોને રોજગારી, શિક્ષણ અને આરોગ્યની વધુ સારી તકો આપવા માટેના પ્રયત્નો જરૂરી છે. આ પ્રક્રિયામાં અહેવાલ લેખન અને ક્ષેત્રકાર્ય એ મુખ્ય સાધનો બની શકે છે, જેનાથી આ સમસ્યાઓના મૂળ પર પહોંચી શકાય છે અને સંભવિત ઉકેલો શોધવામાં મદદ મળે છે.

5.7 સામાજિક સેવા અને સમુદાય વિકાસ:(Social Service and Community Development)

શહેરી વિસ્તારોમાં સામાજિક સેવાઓની ઉપલબ્ધતા અને તેમની ગુણવત્તા શહેરી સમુદાયના વિકાસ માટે અગત્યની છે. આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને બેઝિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવી સેવાઓની સમાનતા શહેરના લોકોના જીવન ધોરણમાં સુધારો લાવી શકે છે. પરંતુ ઘણીવાર, આ સેવાઓમાં મર્યાદિતતા અને અપ્રાપ્યતા હોય છે, જેનાથી ગરીબી અને અસમાનતા વધે છે. NGO, સરકાર, અને સ્થાનિક સંગઠનોની ભૂમિકા શહેરી સમુદાયના વિકાસમાં મહત્વની છે, જેનાથી નીતિ અમલ, લોકોમાં જાગૃતિ, અને પરિપ્રેક્ષ્યમાં સુધારો થઈ શકે છે.

શહેરી સમુદાયની સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થામાં “સામાજિક સેવા અને સમુદાય વિકાસ” એ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. શહેરીકરણના પ્રભાવી અને નકારાત્મક પાસાઓને સમજીને, લોકોના જીવનસ્તર ઊંચું કરવા અને સમુદાયના સર્વાંગી વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવા માટે સામાજિક સેવા અને સમુદાય વિકાસનાં પ્રયત્નો જરૂરી બને છે. આમ આ વિષયની સમજવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ વિસ્તારથી સમજાવે.

1. સામાજિક સેવાનું માળખું:(Structure of Social Services)

સામાજિક સેવા એ સમુદાયના નબળા અને અભાવગ્રસ્ત લોકોની આર્થિક, શારીરિક અને માનસિક સુખાકારી માટેના ઉપાય છે. આ સેવાઓમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગારી, આવાસ, અને પૌષ્ટિક આહાર સહિતના અનેક ક્ષેત્રો આવરી લે છે. આ સેવાઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય એ છે કે નબળા વર્ગના લોકોના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવો અને તેમને જીવનનાં મૌલિક હકોને પૂરા પાડવા માટેના સાધનો અને તકનીકીઓ ઉપલબ્ધ કરવી.

2. આરોગ્ય અને શિક્ષણ:(Health and Education)

સામાજિક સેવા કાર્યક્રમો શહેરી ગરીબી દૂર કરવા અને સમાજના નબળા વર્ગના આરોગ્ય અને શિક્ષણના સ્તરને ઉંચું કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. આરોગ્યસંભાળના ક્ષેત્રમાં, કોમ્યુનિટી હેલ્થ સેન્ટર્સ, કાફિલા હોસ્પિટલ, તથા મફત દવા અને સારવારના કાર્યક્રમો દ્વારા લોકોના આરોગ્યમાં સુધારો લાવવામાં આવે છે. શિક્ષણમાં, મફત અને ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણ, સ્કોલરશીપ અને વૉકેશનલ ટ્રેનિંગની સુવિધાઓ ઉદ્યોગિક અને અર્થતંત્રમાં ભાગીદાર બનવા માટે જરૂરિયાતમંદ લોકોને સક્ષમ બનાવે છે.

3. રોજગારી અને આવાસ:(Employment and Housing)

સામાજિક સેવાઓ રોજગારી અને આવાસના ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ સાબિત થાય છે. રોજગારીની તકોના વિકાસ માટે, ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામ્સ, સેલ્ફ-હેલ્પ ગ્રુપ્સ, અને નાનાં અને માધ્યમ ઉદ્યોગો માટેની સહાય યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે. આવાસમાં, ગરીબ વર્ગ માટે મકાન યોજના, મકાન લોન અને સબસિડી સ્કીમ્સ જેવા કાર્યક્રમોથી સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે, જે લોકોને યોગ્ય અને સસ્તું મકાન પ્રદાન કરે છે.

4. સમુદાય વિકાસ:(Community Development)

સમુદાય વિકાસ એ એક સામૂહિક અને સહયોગાત્મક પ્રક્રિયા છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે સામૂહિક પ્રયાસો દ્વારા સમગ્ર સમુદાયના સુખાકારીમાં વધારો થાય. શહેરી સમુદાય વિકાસમાં, લોકોના જીવનમાં સુધારો કરવા માટેની કૌશલ્ય વિકસાવતી કામગીરીઓ અને વિકાસમૂક પ્રોગ્રામોનો સમાવેશ થાય છે. આમાં સામુદાયિક વિકાસ વિભાગો, બિન-સરકારી સંગઠનો (NGOs), અને સ્થાનિક સત્તાઓના સહયોગથી સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, પાણીતણાવ, સ્વચ્છતા, અને અન્ય સમસ્યાઓ ઉકેલવા પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

5. સહભાગીતા અને ક્ષમતાવર્ધન:(Participation and Capacity Building)

સમુદાય વિકાસ માટેની મુખ્ય પદ્ધતિઓમાં એક છે સહભાગીતા અને ક્ષમતાવર્ધન. સમુદાયના લોકોના જીવનમાં સીધો સુધારો લાવવો એ માટે તેઓને સશક્ત બનાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયામાં, સ્થાનિક સમુદાયના સભ્યોને સામાજિક નીતિઓ અને નિર્ણય પ્રત્યક્ષ રીતે બનાવવામાં સહભાગી બનાવવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પોતાના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે સક્ષમ બને.

6. સામાજિક સુવિધાઓ અને આધાર:(Social Facilities and Support)

સામાજિક સુવિધાઓ, જેમ કે પાણી, વીજળી, સફાઈ, આરોગ્યસંભાળ, અને ટ્રાન્સપોર્ટની સુવિધાઓ એ સમુદાય વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ સુવિધાઓ નબળા વર્ગના લોકો માટે વધુ પ્રાપ્ય બનવી જોઈએ, જેથી તેઓ શહેરી જીવનની ગુણવત્તાને વધારે કરી શકે. આ સેવા પ્રદાન એ લોકો માટે એકમાત્ર આધાર બની શકે છે, જેઓ આ સુવિધાઓને વિના વિલંબે ઉપલબ્ધ ન કરી શકે.

7. જાગૃતિ અને પ્રેરણા:(Awareness and Motivation)

સામાજિક સેવા કાર્યક્રમોનો એક અગત્યનો ભાગ છે જાગૃતિ અને પ્રેરણા. સમાજના લોકોમાં પોતાની જાતે સુધારો લાવવાની જાગૃતિ અને સુધારા માટેની પ્રેરણા ફેલાવવી, આ સેવાઓના અવલોકન અને ઉપયોગ માટે ખૂબ જરૂરી છે. લોકોમાં પોતાના હકો વિશે જાગૃતિ લાવવી, તેમનાં જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવાના પ્રયત્નો માટે, NGOs અને સરકારની મોટી ભૂમિકા રહે છે.

ટૂંકમાં, શહેરી સમુદાયના વિકાસ અને સુખાકારી માટે “સામાજિક સેવા અને સમુદાય વિકાસ” એ નાનાપણું કે નબળા વર્ગને ઉત્તેજ કરવા માટે એક આદર્શ પદ્ધતિ છે. આ સેવા લોકોના જીવનમાં પરિવર્તન લાવતી છે, અને સમુદાયના સર્વાંગી વિકાસ માટે મુખ્ય સાધન છે. અહેવાલ લેખન અને ક્ષેત્રકાર્યમાં આ વિષયોને વણી લેવાથી સમાજના નબળા વર્ગના લોકોને વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે અને સુવિધાઓના વિકાસ માટે વધુ સારી રીતે યોજના બનાવી શકાય.

5.8 શહેરીકરણના પડકારો અને તકનીકીઓ:(Challenges and Technologies of Urbanization)

શહેરીકરણના મોટા પડકારોમાં મકાનની તંગી, બેરોજગારી, ગંદકી અને પ્રદૂષણની સમસ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ચિંતાઓને ઉકેલવા માટે ટકાઉ વિકાસ માટે વ્યૂહરચનાઓ, જેમ કે ગ્રીન બિલ્ડિંગ, ટકાઉ ટ્રાન્સપોર્ટ સિસ્ટમ, અને નવિનતમ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. શહેરી વિસ્તારોમાં નવા વિચારો અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને, આ સમસ્યાઓને હળવી કરી શકાય છે અને શહેરી સમાજમાં સમાનતા લાવી શકાય છે.

શહેરીકરણ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે, જેનાથી શહેરી વિસ્તારોમાં વસ્તી, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ, અને આધુનિકીકરણનો વિકાસ થાય છે. જોકે, આ વિકાસ સાથે કેટલાક પડકારો અને સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે, જે શહેરી સમુદાયના જીવન પર સીધો પ્રભાવ નાખે છે. અહીં આ પડકારો અને તેમની સામે નાંખી શકાય તેવી તકનીકીઓ પર વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

1. આવાસ અને વસ્તીનો દબાણ:

શહેરીકરણના સૌથી મોટા પડકારોમાં એક છે આવાસની અછત અને વસ્તીનો દબાણ. શહેરોમાં વધતી વસ્તી સાથે મકાનની માંગમાં વધારો થાય છે, પણ પૂરતા પ્રમાણમાં મકાન ઉપલબ્ધ નથી હોતાં. આ કારણે અનધિકૃત વસાહતો, ઝૂંપડપટ્ટીઓ, અને મકાનની ઊંચી કિંમતો જેવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.

તકનીકીઓ:

- સસ્તા આવાસ પ્રોજેક્ટ્સ: સરકારી અને ખાનગી ક્ષેત્રના સહકારથી સસ્તા અને સત્વિક મકાન પ્રદાન કરવા માટેની યોજનાઓ તૈયાર કરવી.
- શહેરના પ્રાંતીય વિસ્તારોનું વિકાસ: શહેરની બહારના વિસ્તારોમાં મકાન અને આબાદી માટેની સુવિધાઓ વિકસાવવી, જેથી વસ્તીનું વિતરણ સમતોલ બની રહે.

2. ટ્રાફિક અને પરિવહન વ્યવસ્થા:

શહેરોમાં ટ્રાફિકનો દબાણ અને પરિવહન વ્યવસ્થાની અછત એ મુખ્ય પડકાર છે. અયોગ્ય ટ્રાફિક મેનેજમેન્ટના કારણે ટ્રાફિક જામ, પ્રદૂષણ, અને સમયની બરબાદી થાય છે.

તકનીકીઓ:

- માસ ટ્રાન્સપોર્ટેશન સિસ્ટમ્સ: મેટ્રો, બસ રેપિડ ટ્રાન્સિટ (મ્ઈ) અને અન્ય મલ્ટિ-મોડલ ટ્રાન્સપોર્ટેશન સિસ્ટમ્સનો વિકાસ, જેથી વધુ લોકોને વધુ ઝડપી અને સસ્તું પરિવહન મળી શકે.
- સ્માર્ટસિટી યોજના: સ્માર્ટ ટ્રાફિક મેનેજમેન્ટ, ઝૂફ કેમેરા, અને છેલ્લે આધારિત ટ્રાફિક કંટ્રોલ સિસ્ટમ્સ દ્વારા ટ્રાફિકનો વ્યવસ્થિત પ્રવાહ સુનિશ્ચિત કરવો.

3. પ્રદૂષણ અને પર્યાવરણીય પડકારો:

શહેરીકરણ સાથે પર્યાવરણને નુકસાન પહોંચાડતી પ્રવૃત્તિઓમાં વધારો થાય છે, જેમાં હવા, પાણી, અને ધ્વનિ પ્રદૂષણનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રદૂષણ લોકોના આરોગ્ય પર હાનિકારક અસર પાડે છે.

તકનીકીઓ:

- ગ્રીન બિલ્ડિંગ: ઈકોફ્રેન્ડલી બિલ્ડિંગ્સ, જે ઊર્જા બચાવે, પાણીનું સંરક્ષણ કરે, અને ઓછું પ્રદૂષણ કરે.
- સ્વચ્છ ઊર્જાના સ્ત્રોત: સોલાર પાવર, વિંદ પાવર, અને અન્ય નવુંનીકળી ઊર્જા સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ.

4. રોજગારી અને આર્થિક અસમાનતા:

શહેરીકરણના પરિણામે રોજગારીની તકોમાં ભેદભાવ અને આર્થિક અસમાનતા ઊભી થાય છે. ગરીબ લોકો અને અનિયમિત શ્રમ બજારના કામદારોના માટે નિમ્ન-આવકની નોકરીઓનું પ્રમાણ વધારે હોય છે.

તકનીકીઓ:

- ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન: નાના ઉદ્યોગો અને રોજગારી સર્જન માટેની સરકારી યોજનાઓ, જેમ કે સબસિડી અને ટેક્સ રાહત.
- કૌશલ્ય વિકાસ: જાતીય અને ટેકનિકલ સ્કિલ્સ માટેની તાલીમોનો વ્યાપ વધારવો, જેથી નોકરીઓ માટેની સ્પર્ધામાં દરેક વર્ગના લોકો સમાન રીતે ભાગ લઈ શકે.

5. સામાજિક અસમાનતા અને ગરીબી:

શહેરીકરણની નીતિઓ અને પ્રોજેક્ટ્સમાં અવકાશ અને આવકનું વિતરણ અયોગ્ય રીતે થતા હોય છે, જેનાથી ગરીબી અને સામાજિક અસમાનતા ઊભી થાય છે.

તકનીકીઓ:

- સમાવિષ્ટ વિકાસ: શહેરના વિકાસમાં દરેક વર્ગના લોકોના હિતોને પ્રાથમિકતા આપવી, અને ગરીબ વર્ગને વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવો.
- નીતિ ઘડતર: સામાજિક નીતિઓમાં પરિવર્તન લાવવી, જેનાથી ગરીબી દૂર કરી શકાય અને ગરીબ લોકોને શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રોજગારીની તકો પૂરી પાડવામાં આવે.

6. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા:

શહેરમાં વધતી વસ્તી અને ગરીબીના કારણે આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. નવીનતમ સ્વચ્છતા વ્યવસ્થા અને આરોગ્ય સેવાઓની અછત હોવાને કારણે રોગચાળો અને બીમારીઓનું પ્રમાણ વધી જાય છે.

તકનીકીઓ:

- હેલ્થકેર સુવિધાઓ: શ્રેષ્ઠ આરોગ્ય સુવિધાઓ, જે ગરીબ અને નબળા વર્ગ માટે સરળતાથી ઉપલબ્ધ અને સસ્તી હોય.
- વેસ્ટ મેનેજમેન્ટ: કચરાનું સંકલન, રિસાયક્લિંગ, અને કચરા કાપવાની વ્યવસ્થામાં સુધારો.

આમ ઉપરોક્ત માહિતી પરથી ખ્યાલ આવે છે કે શહેરીકરણ એ એક જટિલ પ્રક્રિયા છે, જેમાં અનેક પડકારો અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેમ છતાં, યોગ્ય નીતિ અને તકનીકી હસ્તક્ષેપ દ્વારા આ પડકારોનો સામનો કરી શકાય છે. અહેવાલ લેખન અને ક્ષેત્રકાર્યમાં આ મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરીને શહેરી સમુદાયના પ્રશ્નો અને સંભવિત ઉકેલોની વિશ્લેષણાત્મક સમજ મેળવવી જોઈએ.

5.9 ઉપસંહાર

ટૂંકમાં, આ પ્રકરણમાં, શહેરી સમુદાયની સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થાનું સંક્ષિપ્ત પરિચય અને તેના મુખ્ય પરિપ્રેક્ષ્યનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. શહેરીકરણ સાથે જોડાયેલી સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ ટકાવ વિકાસ અને સામાજિક સમાનતા માટે અગત્યનું છે. ભવિષ્યમાં શહેરી વિકાસ અને નીતિગત સુધારાઓ માટે વધુ સંશોધન જરૂરી છે, જેથી શહેરોના આર્થિક અને સામાજિક માળખામાં સમાનતા લાવી શકાય.

5.10 ચાવીરૂપ શબ્દો:

- શહેરી સમુદાય : શહેર અથવા નગરના વિસ્તારોમાં વસવાટ કરનારા લોકોનો સમૂહ, જેમાં વિવિધ સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક ક્રિયાઓ સર્જાય છે.
- સામાજિક- આર્થિક વ્યવસ્થા : સમાજમાં લોકોએ જીવન વિતાવવાની રીતે, જેમાં આવક, સંપત્તિ, રોજગારી, અને સમાજના વિવિધ સ્તરો વચ્ચેનો સંબંધ સમાવિષ્ટ હોય છે.
- સામાજિક માળખું : સામાજિક સંસ્થાઓ, જૂથો, અને સંબંધોની રચના જે લોકોના વર્તન, તેમની

- સંબંધોની વિધિ, અને સામાજિક સંબંધોને આવરી લે છે.
- આર્થિક માળખું : એક સમુદાય કે દેશનું આર્થિક સંરચન, જેમાં ઉત્પાદન, વહન, વ્યાપાર અને વિનિમયની પ્રણાલીઓ, તેમજ બજાર અને રોજગારીના માળખાનો સમાવેશ થાય છે.
- શહેરીકરણ : ગામડાંથી શહેરમાં પરિવર્તનનું પ્રક્રિયા, જેમાં શહેરી જીવનશૈલી, બાંધકામ, અને આધુનિક સુવિધાઓનો સમાવેશ થાય છે.

5.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નીચે આપેલા જોડકા જોડો.

	અ.	બ.
1	કાર્લ માર્ક્સ. (1867)	: જાતિ, ધર્મ, નસ્લ માં અસમાનતા
2	પાર્સન્સ (1951)	: બાંધકામ, આધુનિક સુવિધા, ઉચ્ચ જીવન શૈલી.
3	શહેરીકરણ	: સામાજિક વ્યવસ્થા
4	આર્થિક અસમાનતા	: ઉત્પાદન, વહન, વ્યાપાર અને વિનિમયની પ્રણાલીઓ એટલે
5	સામાજિક અસમાનતા	: દાસ કેપિટલ
6	સામાજિક માળખું	: સામાજિક સંસ્થાઓ, જૂથો, અને સંબંધોની રચના એટલે
7	આર્થિક માળખું.	: આવક અને સંસાધનો, સંપત્તિમાં અસમાનતા

● જોડકાના સાચા જવાબો

	અ.	બ.
1	કાર્લ માર્ક્સ. (1867)	: દાસ કેપિટલ
2	પાર્સન્સ (1951)	: સામાજિક વ્યવસ્થા.
3	શહેરીકરણ	: બાંધકામ, આધુનિક સુવિધા, ઉચ્ચ જીવન શૈલી
4	આર્થિક અસમાનતા	: આવક અને સંસાધનો, સંપત્તિમાં અસમાનતા
5	સામાજિક અસમાનતા	: જાતિ, ધર્મ, નસ્લ માં અસમાનતા
6	સામાજિક માળખું	: સામાજિક સંસ્થાઓ, જૂથો, અને સંબંધોની રચના એટલે
7	આર્થિક માળખું.	: ઉત્પાદન, વહન, વ્યાપાર અને વિનિમયની પ્રણાલીઓ એટલે

5.12 સ્વાધ્યાય

---

1. શહેરી સમુદાયની સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થાનો અર્થ અને વ્યાપ્ય સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. શહેરીકરણ સાથેના સામાજિક અને આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિશ્લેષણના મુદ્દા પર ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. શહેરીકરણના પડકારો અને તકનીકીઓ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

● પ્રવૃત્તિ કરો

- 1 શહેરી સમુદાયના અલગ - અલગ વિસ્તારોમાં ક્ષેત્ર કાર્ય કરી આર્થિક - સામાજિક તફાવતો પર અહેવાલ લેખન કરી શકાય.
- 2 શહેરી સમુદાયના આર્થિક - સામાજિક માળખાને નુકશાન કરતા પરિબળો પર જાગૃતિ લાવવા માટે કાર્યક્રમ કરવા.

5.13 સંદર્ભ:

---

1. Durkheim, Émile (1893). The Division of Labor in Society.
2. Weber, Max (1922). Economy and Society.
3. Marx, Karl (1848). The Communist Manifesto.
4. Spencer, Herbert (1898). Principles of Sociology.
5. Marx, Karl (1867). Das Kapital.
6. Durkheim, Émile (1893). The Division of Labor in Society.
7. Weber, Max (1922). Economy and Society.

9. Smith, Adam (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations
10. Parsons Talcott (1951). The Social System.
11. Radcliffe-Brown A. R. (1952). Structure and Function in Primitive Society.
12. Lévi-Strauss Claude (1963). Structural Anthropology.
13. Durkheim Émile (1895). The Rules of Sociological Method..
14. મહંત કૃષ્ણા (2024). શહેરીકરણના પડકારો અને તકનીકીઓ.
15. ડૉ. વિદ્યુત જોશી, "સમાજ વિજ્ઞાન શબ્દકોશ", અક્ષરા પ્રકાશન.
16. જે.કે. દવે, "નગર સમાજશાસ્ત્ર", અનડા પ્રકાશન, 2019

-: રૂપરેખા :-

6.1 પ્રસ્તાવના

6.2 શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય એટલે શું ?

6.3 શહેરી ક્ષેત્રકાર્યના ઉદ્દેશ્યો

6.4 શહેરી સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટેના વિસ્તારની પસંદગી

6.5 શહેરી સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન કરવાની પ્રવૃત્તિઓ

6.6 અહેવાલ લેખન

6.6.1 દૈનિક અહેવાલ લેખનની સમજૂતી

6.6.2 સત્રાંત અહેવાલ લેખનની સમજૂતી

6.7 ઉપસંહાર

6.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

6.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

6.11 સ્વાધ્યાય

6.12 સંદર્ભ ગ્રંથો

6.1 પ્રસ્તાવના

ક્ષેત્રકાર્ય એ સમાજકાર્ય શિક્ષણનો મહત્વનો ભાગ છે. તેથી સમાજકાર્ય શિક્ષણની તાલીમ દરમ્યાન આદિવાસી સમુદાય ગ્રામીણ સમુદાય, તેમજ શહેરી સમુદાયમાં જઈને સમાજકાર્ય પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય છે

પરંતુ હવે શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ઝડપી બનતા ભારતમાં અને ગુજરાતમાં પણ મહાનગરોની સંખ્યા વધવા લાગી છે. મહાનગરોની સમસ્યાઓ વિશિષ્ટ અને જટિલ હોય છે. શહેરોમાં ગામડાની જેમ કોઈ એક જ્ઞાતિ કે ધર્મનું પ્રભુત્વ જોવા મળતું નથી, પરંતુ શહેરોમાં ચોમાસામાં થોડા વરસાદમાં પાણી નો ભરાવો થવો. ગંદા વસવાટો, વસ્તી ગીચતા અને પ્રાથમિક સુવિધાઓનો અભાવ, ભિક્ષાવૃત્તિ, યુવા શિક્ષિત બેરોજગારી, નોકરી કરતી મહિલાઓની સમસ્યાઓ, બાળમજૂરી, નિમ્ન જીવનધોરણ, પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, ધાર્મિક કટ્ટરતા, પ્રદુષણ, ટ્રાફિકની સમસ્યા, વાહન અકસ્માત, એકલા રહેતા વૃદ્ધોની સમસ્યા, બાંધકામ ક્ષત્રે કામ કરતી મહિલાઓની સમસ્યાઓ, - જેવી અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ શહેરી સમુદાયમાં જોવા મળે છે.

સમાજકાર્યના અભ્યાસક્રમ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ શહેરી વિસ્તારમાં આવેલ ઝૂપડપટ્ટીમાં જઈને ક્ષેત્રકાર્ય કરે છે. કારણ કે આવા વિસ્તારમાં આગાઉ જણાવી તે બધીજ સમસ્યાઓ મોટેભાગે જોવા મળતી હોય છે. સમાજ કાર્યકર મિત્રો સામાજિક સમસ્યાઓનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ કરીને શહેરી વિસ્તારના

લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાના પ્રયાસો કરે છે. આમ ક્ષેત્રકાર્ય એ સમાજકાર્ય પ્રેક્ટીસનો અગત્યનો ભાગ છે. અહીં અભ્યાસના સંદર્ભમાં શહેરી ક્ષેત્રકાર્યની સમજ મેળવવા પ્રયત્ન કરીશું

6.2 શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય એટલે શું

વર્ગખંડમાં શીખેલા સૈધાંતિક જ્ઞાનને પ્રાયોગિક ધોરણે અમલમાં મુકવા માટે તેમજ સમાજકાર્યની પદ્ધતિઓ, કુશળતા, મૂલ્યો, માન્યતાઓ, આચારસંહિતા વગેરે મુજબ કાર્ય કરતી વખતે વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયમાં રહેલ સેવાર્થીને સેવા પુરી પાડવા શહેરના કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં જઈને સમાજકાર્યની પ્રવૃત્તિઓની જે પ્રેક્ટીસ કરવામાં આવે છે તેને શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય કહેવાય.

શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય શહેરી વિસ્તારને સમજીને તેની સમસ્યા નિવારણ માટે કરવામાં આવતી સમાજકાર્યની એક પ્રક્રિયા છે. શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય શહેરી લોકોના જીવનધોરણને ઊંચું લાવવા સામાજિક કાર્યકર્તા દ્વારા કરવામાં આવતો પ્રયાસ છે.

શહેરી જીવનના ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન શહેરી વિસ્તારની સમસ્યાઓ, વિકાસમાં અવરોધ રૂપ બનતા પરિબળો, રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ, લોકોની માનસિકતા, સમસ્યાના ઉદભવ અને ટકી રહેવાના કારણો, સમસ્યા નિવારણ માટે સરકાર કે સામાજિક સંસ્થાઓ અથવા સ્થાનિક સમુદાય દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રયાસો, સમસ્યા નિવારણ માટે ઉપલબ્ધ સંસાધનો, સરકારી યોજનાઓની સફળતા અને નિષ્ફળતા –વગેરે બાબતોને પ્રાયોગિક રીતે સામાજિક કાર્યકર્તા સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમજ પોતાના ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ અને સરકારી યોજનાઓની મદદ લઈને તે વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સમસ્યા નિવારણ માટેના પ્રયાસ કરે છે, .

આમ, શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય એ સમાજકાર્ય અભ્યાસક્રમ દરમ્યાન શહેરી વિસ્તારમાં આવેલ વિવિધ સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલા વિસ્તારમાં જઈને કામ કરવાનું તેમજ અનુભવ મેળવવા માટેની કાર્ય છે. શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન આપણે શું શીખવા માંગીએ છીએ તેની સ્પષ્ટતા શહેરી ક્ષેત્રકાર્યના ઉદ્દેશ્યો દ્વારા મળી રહેશે. શહેરી ક્ષેત્રકાર્યના ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે.

6.3 શહેરી ક્ષેત્રકાર્યના ઉદ્દેશ્યો

- શહેરી સમુદાયના સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય માળખાને ઓળખવું.
- શહેરી સમુદાયની સમસ્યાઓની ઓળખ કરવી
- શહેરી સમુદાયમાં કાર્યરત વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ અને સરકારના વિવિધ કાર્યક્રમો વિશેની માહિતી મેળવવી
- ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારના વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયના પ્રશ્નો જાણવા
- શહેરી સમુદાય વિકાસ વિભાગ (ઝડ) સાથે સંકલન કરીને કાર્યક્રમો ગોઠવવા
- સ્થાનિક સમુદાયની જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં કાર્યક્રમો કરવા
- કાર્યક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીને સમાજકાર્યની પદ્ધતિઓ, સિદ્ધાંતો તેમજ અન્ય સૈધાંતિક જ્ઞાનનું પ્રેક્ટીકલ કરવાની તક મળે તેવા પ્રયાસો કરવા
- શહેરી સમુદાયના સમસ્યા નિવારણ તેમજ વિકાસ માટેના કાર્યોમાં સામાજિક સંસ્થાઓ અને સરકારશ્રીના વિભાગો, તેમજ નિષ્ણાંત વ્યક્તિઓને જોડવા
- ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારના લોકોની સમસ્યા નિવારણ અને વિકાસ માટેના પ્રયાસો કરવા

- વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સુખાકારીમાં વૃદ્ધિ કરવી અને જીવનની ગુણવત્તા સુધારવી
- ક્ષેત્રકાર્યના અનુભવ દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી અને વિદ્યાર્થીઓની કુશળતાઓનો વિકાસ કરવો.
- પોતાના સાથી મિત્રો સાથે ટીમમાં કામ કરતા શીખવું,
- ટીમવર્ક, સુપરવિઝન, પ્રત્યાયન, વકૃત્વ, અહેવાલ લેખન, તેમજ સંસાધનો મેળવવાની કુશળતા કેળવવી.

6.4 શહેરી સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટે વિસ્તારની પસંદગી

ગામડા કરતા શહેરો વિશાળ હોય છે. વિસ્તાર અને વસ્તીની રીતે શહેરો ખુબ જ મોટા હોય છે. અમદાવાદ અને સુરત જેવા મહાનગરોની વસ્તી આજે લાખોમાં છે જેમકે એક અંદાજ મુજબ અમદાવાદની 2024ની વસ્તી 90 લાખ 35 હજાર અંદાજવામાં આવી છે. આમ આટલા વિશાળ વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરવું મુશ્કેલ હોય છે. તેથી શહેરી વિસ્તારમાં મુખ્યત્વે શહેરના કોઈ એક નાના વિસ્તારને ક્ષેત્રકાર્ય માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. ક્ષેત્રકાર્યનો વિસ્તાર પસંદ કરતી વખતે નીચે મુજબની લાક્ષણિકતાઓ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે

- જ્યાં ગરીબ અને માધ્યમ વર્ગના લોકો વસવાટ કરતા હોય એવો વિસ્તાર પસંદ કરવો
- પાયાની ભૌતિક સુવિધાઓ ઓછી હોય અથવા ના હોય
- ચાલી કે ઝુપડપટ્ટી વિસ્તાર હોય
- સંસ્કૃતિક વિવિધતા જોવા મળતી હોય
- સ્થળાંતર કરીને આવેલા પરપ્રાંતીય લોકો વસવાટ કરતા હોય
- વસ્તી ગીચતા વધુ જોવા મળતી હોય

આમ, ઉપરોક્ત બધા જ લક્ષણો હોય એવું ફરજિયાત નથી પણ જ્યાં ગરીબ અને મધ્યમવર્ગ નો વસવાટ હોય તેવો પછાત વિસ્તારને શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય માટે પસંદ કરવામાં આવે છે.

6.5 શહેરી સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન કરવાની પ્રવૃત્તિઓ

1. લોક સપર્ક, સબંધ સ્થાપન અને વિશ્વાસ સંપાદન

કોઈપણ અજાણ્યા વિસ્તારમાં આપણે સામાજિક કાર્યની શરૂઆત કરીએ ત્યારે એક સમુદાય બહારની વ્યક્તિ હોવાથી લોકો તમારા કામને ઝડપથી સ્વીકારશે નહિ. તમને જે મદદની જરૂર હોય તે મદદ પહેલા દિવસથી જ મળી રહેશે તે શક્ય નથી. તેથી સામાજિક કાર્યકર્તાએ સમગ્ર વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરીને ત્યાના સ્થાનિક આગેવાનો સાથે સબંધ કેળવવો જોઈએ. સ્થાનિક દુકાનદાર, ઉદ્યોગ ધંધા સાથે સંકળાયેલ લોકો, સ્થાનિક કાઉન્સેલર(કોર્પોરેટર) નજીકમાં આવેલ શાળાના આચાર્ય, શહેરી આરોગ્ય કેન્દ્રનો સ્ટાફ, વગેરે સ્થાનિક સમુદાયને સેવા આપનાર વ્યક્તિ અને સંસ્થાઓ સાથે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ ક્ષેત્રકાર્યના પ્રથમ તબક્કે સબંધ સ્થાપન કરવો ખુબ જરૂરી બની રહે છે.

ક્ષેત્રકાર્યના પ્રારંભિક દિવસોમાં ફિલ્ડ વર્કના દિવસો મુજબ સ્થાનિક વિસ્તારની રોજ મુલાકાત લેવી જોઈએ. લોકો સાથે સબંધ સ્થાપન થવાથી કાર્યકર્તા અને સ્થાનિક લોકો વચ્ચે વિશ્વાસ કેળવાય છે જેના કારણે સ્થાનિક સ્તરે કામ કરવામાં સરળતા રહે છે. તેમજ પોતાની કામગીરીને સફળ અને અસરકારક બનતા, સ્થાનિક લોકો પાસેથી સંસાધનો ઝડપથી મળી રહે છે.

2. સમસ્યાઓની ઓળખ કરવી

શહેરી વિસ્તારમાં મોટેભાગે ઝુપડપટ્ટીમાં વિદ્યાર્થીઓ ક્ષેત્રકાર્ય કરે છે. આવા વિસ્તારમાં સામાજિક અને ભૌતિક એમ બે પ્રકારના તફાવતો જોવા મળે છે. સામાજિક બાબતોમાં જ્ઞાતિવાદ, પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, ગુજરાતી અને બિન ગુજરાતી સંસ્કૃતિ નો તફાવત જોવા મળે છે. જ્યાં માત્ર ગુજરાતી લોકો વસવાટ કરતા હોય ત્યાં પણ જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિની રીતે તફાવત ધરાવતા લોકો સાથે રહેતા હોય તેમ જોવા મળે છે. જ્યારે, ભૌતિક બાબતોમાં ગીચ વસ્તી, પાણી – ગટર ની અવ્યવસ્થા, સ્વચ્છતાનો અભાવ ઋતુજન્ય રોગચાળો, મહિલા અને બાળકોના આરોગ્ય, કુપોષણ, જેવા વિવિધ મુદ્દાઓ જોવા મળે છે.

સામાજિક કાર્યકર્તાએ શહેરી વિસ્તારમાં જોવા મળતી આ વિવિધ સમસ્યાઓ સમજવાની છે. સમસ્યાઓની ગંભીરતા અને તીવ્રતાને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની કાર્યયોજના વિકસાવવી જોઈએ

3. સર્વેક્ષણ હાથ ધરવું

શહેરી વિસ્તારમાં ખુબ વિવિધતા જોવા મળે છે. આગળ જોઈ ગયા તેમ અહીં જુદીજુદી ભાષા, પ્રાંત, વ્યવસાય ધરાવતા લોકો વસે છે. તેમની જરૂરિયાતો પણ જુદીજુદી છે. સામાજિક કાર્યકર્તા જ્યારે લોકોને સમસ્યા અંગે પૂછપરછ કરે છે. ત્યારે દરેક વ્યક્તિ પોતાની વિશિષ્ટ સમસ્યા જણાવે છે. આ સમસ્યાઓમાં વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાય સાથે સંબંધિત અનેક સમસ્યાઓ સામાજિક કાર્યકર્તાને જાણવા મળે છે. તેથી કઈ સમસ્યા માટે કાર્ય કરવું તે સામાજિક કાર્યકર્તા માટે મુશ્કેલ બને છે. તેથી સમુદાયનો યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ કરવો જરૂરી બની રહે છે. તેથી સ્થાનિક સમુદાયની સમસ્યાઓ અને સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે સ્થાનિક વિસ્તારમાં સર્વેક્ષણ અભ્યાસ હાથ ધરવો જોઈએ.

સર્વેક્ષણ અભ્યાસ દ્વારા સમુદાયની યોગ્ય પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. તેમજ ભવિષ્યમાં કેવા કાર્યો હાથ ધરવા જોઈએ તેનો ખ્યાલ આવે છે.

4. સ્થાનિક જાહેર સંસ્થાઓ સાથે રાખીને કાર્યક્રમો કરવા

વિદ્યાર્થી જે શહેરી ઝુપડપટ્ટી વિસ્તારમાં કામ કરે છે, ત્યાં નજીક આવેલ પ્રાથમિક શાળા, શહેરી આરોગ્ય કેન્દ્ર, સસ્તા અનાજની દુકાન, સ્થાનિક વિસ્તારમાં કામ કરતી NGO, સરકારશ્રીના વિભાગો/ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની ઓફીસ વગેરે જાહેર એકમોને સાથે રાખીને સ્થાનિક સમુદાયની સમસ્યા નિવારણ તેમજ વિકાસના કાર્યો હાથ ધરવાના હોય છે. જેમકે સ્વચ્છતા જાગૃતિ, વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ, સરકારશ્રીના વિવિધ વિભાગોની યોજનાકીય સહાય મહિલા, વૃદ્ધો, બાળકો, વિકલાંગ, નિરાધાર વિધવા બહેનો, વ્યસન મુક્તિ, સર્વરોગ નિદાન કેમ્પ જેવા વિવિધ કાર્યક્રમો જે તે વિભાગ સાથે રાખીને કરવા જોઈએ.

સ્થાનિક વિસ્તારમાં કાર્યક્રમો કરવાના ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે

- સ્થાનિક સંસ્થાઓ સાથેના ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ સંબંધો વિકસાવવા
- જાહેર સંસ્થાઓ નગરપાલિકા, મહાનગર પાલિકા, વોર્ડ ઓફીસ વગેરે સાથે સંકલન સ્થાપિત કરવું

- શહેરી વિસ્તાર માટે કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર કે મહાનગર પાલિકાના જુદાજુદા વિભાગો દ્વારા જે કલ્યાણકારી યોજનાઓ કાર્યરત હોય તેઓ ખ્યાલ મેળવવો
- કાર્યક્રમો દ્વારા લોક સંપર્ક સઘન બનાવવો
- સમાજકાર્યના સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ અને કુશળતાઓનો ઉપયોગ કરીને સામાજિક વિકાસ અને સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયાની સમજ મેળવવી

5. સ્થાનિક નેતૃત્વ ઊભું થાય તેવા પ્રયાસો કરવા

વિદ્યાર્થી કાર્યકર શહેરી વિસ્તારમાં કાર્ય કરે છે, ત્યારે તે પોતાના અભ્યાસ, પરીક્ષા વગેરે સાથે સાથે ક્ષેત્રકાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત, સત્ર પૂર્ણ થતા તેણે પોતાનું કામ અધૂરું મુકીને નવા સત્ર દરમ્યાન નવા ક્ષેત્રકાર્ય માટે જોડાવવાનું હોય છે. આમ સેમેસ્ટર પદ્ધતિમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરવાની તક ઘણી મર્યાદિત બની જાય છે. તેમજ સ્થાનિક સ્તરે સંબંધ સ્થાપન કરીને જે કામગીરી શરુ કરી હોય છે, તે અધુરી રહી જાય છે.

તેવી જ રીતે સમાજકાર્યની પદવી મેળવ્યા પછી જ્યારે વિદ્યાર્થી કોઈ સામાજિક સંસ્થામાં નોકરી કરે છે, ત્યારે પણ તે પોતાના ફિલ્ડ વિસ્તારમાં પુરતો સમય આપી શકતો નથી. જેથી સ્થાનિક સ્તરે કામગીરી નબળી પાડવા લાગે છે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા હોય કે સામાજિક સંસ્થાના કાર્યકર્તા, તેઓ જ્યારે ફિલ્ડમાં જવાનું ઓછું કરે છે, એટલે તરત જ કામગીરી નબળી પડતી જણાય છે.

તેથી આપણે જ્યાં કામ કરતા હોઈએ ત્યાં સ્થાનિક નેતૃત્વ ઊભું થાય તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. સામાજિક કાર્યકર્તાની ગેરહાજરીમાં પણ સ્થાનિક લોકોએ તમે શરુ કરેલ કામગીરી ઉપાડી લેવી જોઈએ. આ ઉપરાંત, સામાજિક કાર્યકર્તા એ શું કામગીરી શરુ કરી છે? આ કામગીરીનો ઉદ્દેશ્ય શું છે? તેનાથી સમુદાયને શું ફાયદો થશે? વગેરે બાબતે સમુદાયના લોકો તેમજ સ્થાનિક નેતૃત્વ ધરાવતા લોકોમાં સ્પષ્ટતા થયેલ હોવી જોઈએ.

6. સમાજકાર્યના વિવિધ ક્ષેત્રોને લગતી કામગીરી હાથ ધરવી

ભૌતિક સુવિધાઓ વિકસાવવી એ સમાજકાર્યનો ઉદ્દેશ્ય નથી પણ માનવીય સંબંધો, ગુણવત્તાયુક્ત જીવનધોરણની પ્રાપ્તિ કરવી, મહિલા, બાળકો, વૃદ્ધો, દિવ્યાંગ, અનુસુચિત જાતિ, અનુસુચિત જનજાતિ, અન્ય પછાતવર્ગો, વિચરતા અને વિમુક્ત સમુદાયો, લઘુમતિ સમુદાયો, શારીરિક અને માનસિક રીતે અશક્ત વ્યક્તિઓ, - વગેરે જૂથોની ઓળખ કરીને તેમને સેવાઓ પૂરી પાડવી એ સમાજકાર્યની મુખ્ય જવાબદારી છે. તેથી ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન સમાજકાર્યના વિવિધ ક્ષેત્રો સાથે સંબંધિત કામગીરી હાથ ધરવાના પ્રયાસો સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીએ કરવા જોઈએ.

7. વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા સમુદાયમાં જાગૃતિ લાવવાના પ્રયાસો

શહેરી સમુદાયના લોકો મુખ્યત્વે મજૂરી તેમજ પોતાની આજીવિકા મેળવવા માટે સવારથી સાંજ પોતાના કાર્યમાં વ્યસ્ત રહેતા હોય છે. ત્યારે તેમના જીવનમાં જરૂરી બાબતો વિષે તેઓને જાણવા માટે કે સરકારી ઓફિસો સુધી જવા માટે સમય હોતો નથી. જેમકે સસ્તા અનાજની દુકાનેથી તેમને કેટલો જથ્થો મળવાપાત્ર છે.? આયુષ્યમાન કાર્ડ કેવી રીતે મળી શકે? રેશનકાર્ડ બનાવવા શું કરવું પડે ? આધાર કાર્ડમાં સુધારા - વધારા કરવાની પ્રક્રિયા શું છે ? જીવન વીમો મેળવવા ક્યાં જવું ? ક્યાં પ્રકારનો જીવન વીમો લેવો જોઈએ ? બાળકોના રસીકરણમાં કઈ કઈ રસીઓનો સમાવેશ થાય છે ? કઈ રસીઓ સરકાર

દ્વારા મફત આપવામાં આવે છે ? કઈ રસીઓ પૈસાથી લેવી પડે ? ધોરણ ૧૦ પછી, ધોરણ ૧૨ પછી કારકિર્દી માટે કયા કોર્સની પસંદગી કરવી ? વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન મેળવવા કઈ ઓફિસે જવું પડે ? આમ સ્થાનિક ગરીબ અને માધ્યમ વર્ગના જીવનના ઘણા પ્રશ્નો હોય છે. આ બાબતે તેમને માહિતી માર્ગદર્શન આપવું તેમજ સહાય મેળવવા સુધી મદદરૂપ થવું જોઈએ. અહીં આ દરેક કામગીરીમાં સેવાર્થીને સાથે રાખીને સેવાર્થીની ક્ષમતાઓ વિકસે તેવા પ્રયાસો સામાજિક કાર્યકર્તાએ કરવાના છે. સેવાર્થીને મદદરૂપ થવાની ભાવનાથી બધા જ કાર્યો જાતે કરવા નહિ. આમ કરવાથી સેવાર્થી સામાજિક કાર્યકર્તા પર આધારિત (પરાવલંબી) થઈ જશે. તેથી સેવાર્થીની ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય તે બાબત પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

6.6 અહેવાલ લેખન

દરેક સત્રમાં દૈનિક અહેવાલ અને સારાંશ અહેવાલ અથવા એરિયા પ્રોફાઇલ વિદ્યાર્થીએ બનાવવાની હોય છે. શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન બીજા ક્ષેત્રકાર્યમાં પણ અગાઉની જેમ જ દૈનિક અહેવાલ લખવાના હોય છે. તેમજ સત્રના અંતે સારાંશ અહેવાલ લખવાનો હોય છે. અહીં દૈનિક અહેવાલ લેખનનું માળખું આપેલ છે, જે નીચે મુજબ છે

દૈનિક અહેવાલ લેખનનું માળખું

1. અહેવાલ નંબર
2. તારીખ
3. વાર
4. સમય
5. સ્થળ
6. હેતુ
7. કાર્યપ્રક્રિયા
8. સ્વમૂલ્યાંકન
9. ભાવિ આયોજન

દૈનિક અહેવાલનું માળખું

અહેવાલ નંબર .....

તારીખ :.....

વાર:.....

સમય :.....

સ્થળ:.....

હેતુ :

કાર્ય પ્રક્રિયા :

સ્વ મૂલ્યાંકન :

ભાવિ આયોજન

6.6.1 દૈનિક અહેવાલ લેખનની સમજૂતી

શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય બંનેમાં બહુ મોટો તફાવત નથી બંનેમાં માત્ર વિસ્તાર જુદો છે. અને સમુદાય જુદા છે ગામડામાં ગ્રામીણ સમુદાય છે અને શહેરમાં શહેરી સમુદાય છે. તેમ છતાં બંને સમુદાયના પોતાના પ્રશ્નો/સમસ્યાઓ, તેમજ સ્થાનિક સામાજિક રાજકીય વગેરે પરિસ્થિતિ જુદી હોવાને આપણે અહીં શહેરી સમુદાયને ક્ષેત્રકાર્યના સંદર્ભમાં એક વિશિષ્ટ સમુદાય તરીકે સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

સમાજકાર્યની કોલેજોમાં અઠવાડિયાના બે અથવા ત્રણ દિવસ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ફાળવવામાં આવે છે. તેના નિયમ મુજબ અઠવાડિયાના 15 કલાક ક્ષેત્રકાર્ય વિદ્યાર્થીઓએ કરવાનું થાય છે. જેને આપણે બે અથવા ત્રણ દિવસમાં વિભાજિત કરી શકીએ. અને ઘણીવાર કુલ કલાકો થઈ જાય તે રીતે સળંગ 30 થી 35 દિવસનું ક્ષેત્રકાર્ય પણ કરતા હોય છે. શહેરી ક્ષેત્રકાર્યના અહેવાલ વિદ્યાર્થીએ તેના માર્ગદર્શકને લેખિત સ્વરૂપે આપવાનો હોય છે. અહેવાલ લેખનના માળખામાં આપવામાં આવેલ વિવિધ મુદ્દાઓની અહીં આપણે વિગતવાર સમજૂતી મેળવીએ.

અહેવાલ નંબર :

અહેવાલ નંબર એ અહેવાલ માટે આપવામાં આવેલ ક્રમ છે. સામાજિક કાર્યકર્તા પ્રથમ વખત ક્ષેત્રકાર્ય માટે ફાળવવામાં આવેલ શહેરી વિસ્તારમાં જાય છે ત્યારે તે પ્રથમ અહેવાલ લખે છે. જેને અહેવાલ નંબર -૧ આપી શકાય. આમ, વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા જેમ જેમ ક્ષેત્રકાર્યના ફાળવેલા દિવસો દરમિયાન ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારની મુલાકાત લે છે તેમ ક્રમ બદલ રીતે અહેવાલ નંબર 1...2...3...4..આપવો જોઈએ. ક્ષેત્રકાર્યના ફાળવેલા દિવસો દરમિયાન જો વિદ્યાર્થી ક્ષેત્રકાર્ય માટે જઈ શકતો નથી તો તેણે જે તે દિવસનો રજા રીપોર્ટ અહેવાલ નંબરના ક્રમને વિક્ષેપ પડ્યા વગર વચ્ચે મૂકી દેવો, જેથી માર્ગદર્શક જ્યારે અહેવાલની ચકાસણી કરે ત્યારે તેઓ વિદ્યાર્થીની રજા અંગેની વિગત સાથે સાથે મેળવી લે.

તારીખ અને વાર :

દરેક અહેવાલ બિડાણ-1 માં જણાવેલ માળખા પ્રમાણે લખવાનો હોય છે. વિદ્યાર્થી જે દિવસે ક્ષેત્ર કાર્ય માટે ફાળવવામાં આવેલ શહેરી વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટે જાય છે. તે દિવસની તારીખ અને વાર અહીં લખવાના હોય છે.

સમય :

વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ક્ષેત્રકાર્ય માટેના વિસ્તારમાં પહોંચે તેમજ પોતાની કામગીરી કે પૂર્ણ કરીને જે તે વિસ્તારમાંથી બહાર નીકળે ત્યાં સુધીનો સમય અહીં લખવાનો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે મહેશ ઘરેથી સવારે 10 કલાકે નીકળે છે. તે બસ સ્ટેશન પર 15 મિનિટ બસની રાહ જુએ છે. બસ આવ્યા પછી 30 મિનિટ બસમાં મુસાફરી કરે છે. બસ માંથી ઉતરીને ક્ષેત્રકાર્ય માટેના વિસ્તારમાં પહોંચતા પહેલા પોતાના અન્ય સાથી મિત્રોની 10 મિનિટ રાહ જુએ છે. મિત્રો આવ્યા પછી તે પોતાના ફિલ્ડ વિસ્તારની મુલાકાત માટે જાય છે – આમ અહીં બસમાં મુસાફરી તેમજ મિત્રોની રાહ જોવા માટે વિતાવેલ સમય એ ક્ષેત્રકાર્ય નથી, તેથી મહેશના ગામમાં પ્રવેશતા પહેલાના ૫૫ મીનિટનો સમય ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગણતરીમાં લેવામાં આવશે નહિ. સમય – સારણીમાં આવવા-જવાના સમયનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

ક્ષેત્રકાર્ય માટે ફાળવવામાં આવેલ શહેરી વિસ્તારમાં પછી કામગીરી માટે પ્રસાર કરેલ સમય જ અહીં જ ક્ષેત્રકાર્યના સમય તરીકે ગણવામાં આવશે.

સ્થળ :

શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય માટે વિદ્યાર્થીને કોઈ ચોક્કસ વિસ્તાર ફાળવવામાં આવેલ હોય છે. તેથી તેના ક્ષેત્રકાર્યનું મુખ્ય “સ્થળ” શહેરનો જે તે વિસ્તાર છે. જેમકે અમદાવાદ શહેરના ઓઢવ વિસ્તારમાં આવેલ સોનીની ચાલી માં વિદ્યાર્થી ક્ષેત્રકાર્ય કરે છે તો તે તેનું ક્ષેત્રકાર્યનું સ્થળ ગણાશે પરંતુ ક્ષેત્રકાર્યને કામગીરીના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થી જુદી જુદી જગ્યાએ જાય છે. જેમકે કોઈ દિવસ જીલ્લા પંચાયતની મુલાકાત લે છે. અથવા સમાજ કલ્યાણ વિભાગની મુલાકાત લે છે. ત્યારે તે દિવસ પુરુતુ તેણે જે સ્થળની મુલાકાત લીધી હોય તેને સ્થળ તરીકે દર્શાવી શકે છે.

હેતુ :

ક્ષેત્રકાર્યના દરેક દિવસે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તે શા માટે ક્ષેત્રકાર્ય માટે જઈ રહ્યો છે ? આજે ક્ષેત્રકાર્યમાં જઈને શું કામગીરી કરવાની છે ? કોને મળવાનું છે ? કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાની છે? તેની સ્પષ્ટતા માટે ક્ષેત્રકાર્ય માટે જતા પહેલા પોતાના ક્ષેત્રકાર્યમા જવાનો હેતુ નક્કી કરી લેવાનો હોય છે.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે જે હેતુ નક્કી કરીને ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગયા હોઈએ, એ હેતુ પૂર્ણ ના થઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે “UCD વિભાગમાં જઈને કાર્યરત સરકારી યોજનો વિષે માહિતી મેળવવી” – આ પ્રમાણે હેતુ નક્કી કર્યો હોય પણ UCD (શહેરી વિકાસ વિભાગ)ની ઓફિસમાં પહોંચ્યા પછી ખ્યાલ આવે છે કે સાહેબ અગત્યના કામથી બહાર ગયા હોવાથી આજે ઓફિસે મળી શકશે નહિ. – આવા સંજોગોમાં વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તાત્કાલિક એ દિવસ માટેની કામગીરી ગોઠવી લેવી જોઈએ જેમકે UCDના અધિકારીની મુલાકાત થઈ શકે એમ નથી ત્યારે અન્ય કોઈ કામગીરી ગોઠવી લેવી જોઈએ

આમ, જ્યારે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાને લાગે કે પોતે નક્કી કરેલ હેતુ પૂર્ણ થાય એમ નથી ત્યારે તાત્કાલિક કોઈ નવી પ્રવૃત્તિ ગોઠવી લેવી જોઈએ. પરંતુ ક્યારેય કામગીરી કર્યા વગર ક્ષેત્રકાર્ય માંથી પાછા ન આવવું કે રજા ન પાડવી જોઈએ.

કાર્યપ્રક્રિયા

કાર્યપ્રક્રિયાના મુદ્દા માં વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં પ્રવેશે તેમજ ક્ષેત્રકાર્ય પૂર્ણ કરીને પરત નીકળે તે સમય દરમ્યાન તેણે જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેની વિગતવાર નોંધ આ મુદ્દામાં લખવાની હોય છે. જેમકે ક્ષેત્રકાર્યના ચાલી વિસ્તારમાં ગયા પછી સ્થાનિક આગેવાનની મુલાકાત કરી હોય, શાળાના આચાર્ય સાથે કાર્યક્રમ ગોઠવવા બાબત ચર્ચા થઈ હોય, ત્યારબાદ સ્થાનિક લોકો સાથે બેઠક કરી હોય અને છેલ્લે UHC સેન્ટરના આરોગ્ય કાર્યકર સાથે સ્થાનિક વિસ્તારમાં આરોગ્ય બાબતે શું કામગીરી કરી શકાય તેની ચર્ચા થયા પછી વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ક્ષેત્રકાર્યના ચાલી વિસ્તારમાંથી પોતાના ઘરે કે હોસ્ટેલ પર પરત આવવા માટે ગામમાંથી વિદાય લે છે. — આમ આ સમગ્ર કામગીરી વ્યવસ્થિત રીતે પોતાના દૈનિક અહેવાલના 'કાર્યપ્રક્રિયા' ના મુદ્દામાં લખવી જોઈએ.

ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ગામમાં પહોંચ્યા પછી તેમ મિત્રો સાથે ક્યાંક રોકાઈને ચા-પાણી પીધા, મિત્રોએ ગામમાં પહોંચ્યા પછી પોતાના બસના મુસાફરી દરમ્યાન થયેલ અનુભવની વાતો કરી હોય. તમે મોટર સાયકલ લઈને ક્ષેત્રકાર્ય માટે જતા હોવ અને તમારું ક્યારેક બાઈક પંચર પડ્યું હોય — આવી અંગત બાબતોની ચર્ચા અહેવાલમાં કરવી નહિ.

સ્વ મૂલ્યાંકન :

સ્વ મૂલ્યાંકન એટલે કે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન જે અનુભવ કર્યા તેમાં તેને શું સારું લાગ્યું ? શું અયોગ્ય લાગ્યું ? સ્થાનિક લોકો સ્થિતિ વિષે તેના મનમાં શું ધારણા બંધાઈ ? સરકારી યોજનાના અમલીકરણ વિષે જે માહિતી મળી છે તેના આધારે સરકારી યોજના વિષે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા પોતે શું વિચારે છે ? — આમ ક્ષેત્રકાર્યદરમ્યાન થયેલ વિવિધ અનુભવોની મુલવણી વિદ્યાર્થી કઈ રીતે કરે છે. તેની વિગત સ્વ મૂલ્યાંકનમાં લખવાની હોય છે.

સ્વ મૂલ્યાંકન એ દૈનિક અહેવાલ લેખનમાં ખુબ અગત્યનો મુદ્દો છે. ક્ષેત્રકાર્ય માટે એકસાથે ચાલી વિસ્તારમાં જતા પાંચ મિત્રોની 'કાર્યપ્રક્રિયા' સમાન હોઈ શકે કારણ કે તેઓ બધીજ મુલાકાતો સમયે સાથે રહ્યા છે. તેમ છતાં દરેક વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાનું સ્વ મૂલ્યાંકન વિશિષ્ટ અને જુદું હોઈ શકે. કારણ કે દરેક વિદ્યાર્થી ઘટનાને જુદી રીતે જુવે છે, જુદી રીતે મૂલવે છે.

વિદ્યાર્થી એ પોતે સમાજકાર્યની કઈ પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કર્યું ? શું તેને કામ કરવામાં સમાજકાર્યના મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો, તેમજ અન્ય સૈધાંતિક બાબતો ઉપયોગી બની શકી છે. તેની ચર્ચા સ્વ - મૂલ્યાંકનમાં કરવી જોઈએ.

સ્વ મૂલ્યાંકનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થી ખરેખર સમાજકાર્યના સૈધાંતિક જ્ઞાનને સમજી શક્યો છે? તે વર્ગખંડમાં અભ્યાસ કરેલ બાબતોને ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન અમલમાં મૂકી શક્યો છે? તેની સામાજિક બાબતોને વૈજ્ઞાનિક રીતે જોવાની દ્રષ્ટિ વિકસી છે? તે સમાજકાર્યના જ્ઞાન કુશળતા, મૂલ્યો પ્રમાણે વર્તન વ્યહાર કરતો થયો છે. વગેરે બાબતો સ્વ મૂલ્યાંકનમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

ભાવિ આયોજન

ભાવિ આયોજન શબ્દ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં કરવાના કામ માટેનું આયોજન છે. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન આજે જે કામગીરી પૂર્ણ કરે છે તે પછી આવતીકાલે અથવા ત્યારબાદ જ્યારે પણ તે ક્ષેત્રકાર્ય માટેના વિસ્તારમાં જશે ત્યારે તેણે શું કરવાનું છે ? તેની વિચારણા વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ કરી લેવાની હોય છે. તેમજ તેની લેખિત નોંધ અહીં ભાવિ આયોજનના મુદ્દામાં લખવાની હોય છે.

ભાવિ આયોજન એ બીજા દિવસના ક્ષેત્રકાર્ય માટેનો હેતુ બની શકે છે. ભાવિ આયોજન મુજબ બીજા દિવસે ક્ષેત્રકાર્યમાં જઈએ ત્યારે ભાવિ આયોજન મુજબ કામ થાય જ તે શક્ય નથી. જેમકે ઉદાહરણ તરીકે બીજા દિવસે સ્થાનિક આગેવાન ની મુલાકાત લેવાનું ભાવિ આયોજન નક્કી કર્યું હોય, બે દિવસ પહેલા તમારી મુલાકાત બાબત ચર્ચા પણ કરી હોય તેમ છતાં તમે જ્યારે ચાલી વિસ્તારમાં જાવ છો ત્યારે સ્થાનિક આગેવાન અગત્યની મિટીંગ આવતા તે તમને મળી શકતા નથી – આમ ઘણીવાર ભાવિ આયોજન મુજબ કામ ના થાય એવું પણ બની શકે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટેના વિસ્તાર માંથી ક્યારેય પરત ન આવવું પણ તાત્કાલિક ધોરણે શું પ્રવૃત્તિ ગોઠવી શકાય તેની ચર્ચા સાથી મિત્રો સાથે કરીને ક્ષેત્રકાર્ય માટેની અન્ય કામગીરી ગોઠવી લેવી

6.6.2 સત્રાંત અહેવાલ લેખન

દૈનિક અહેવાલની સાથે સાથે સત્રના અંતે સત્રાંત અહેવાલ લખવાનો હોય છે. સત્રાંત અહેવાલમાં સમગ્ર સત્ર દરમ્યાન કરવામાં આવેલ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની વિગતવાર માહિતી મુદ્દાસર રીતે લખવાની હોય છે. સત્રાંત અહેવાલના અહીં આપેલા મુદ્દા માત્ર માર્ગદર્શન માટે છે. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ પોતાના માર્ગદર્શક સાથે ચર્ચા કરીને ક્ષેત્રકાર્યમાં કરેલ કામગીરી મુજબ નવા મુદ્દાઓ ઉમેરવા જોઈએ.

❖ સત્રાંત અહેવાલના મુદ્દા નીચે મુજબ છે.

1. શીર્ષક પેજ

શીર્ષક પેજ એટલે કે અહેવાલ ઉપરનું પ્રથમ પૃષ્ઠપેજ આ પેજમાં સૌથી ઉપરના ભાગે “ સત્રાંત અહેવાલ” લખવું ત્યારબાદ આ પેજમાં વિદ્યાર્થીનું નામ, માર્ગદર્શકનું નામ ક્ષેત્રકાર્ય માટેના વિસ્તારનું નામ, ક્ષેત્રકાર્ય માટેનો સમયગાળો તેમજ કોલેજ કે સંસ્થાનું નામ તેમજ શૈક્ષણિક વર્ષ દર્શાવવું. આપની કોલેજ કે યુનિવર્સિટી જો સંમતિ આપે તો તેનો લોગો આ પેજ પર દર્શાવી શકાય.

2. પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવનામાં સમગ્ર અહેવાલ કઈ રીતે લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમાજકાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્યની અગત્યતા, વિદ્યાર્થીએ ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલ લેખન માટે શું પ્રયાસો કર્યા છે ? તેમાં તેને શું સફળતા –નિષ્ફળતા મળી છે તેની ટૂંકી રજૂઆત પ્રસ્તાવનામાં કરવી જોઈએ. પ્રસ્તાવના વધુમાં વધુ એક થી બે પેજની મર્યાદામાં લખવી જોઈએ. એક પેજ કરતા વધુ લાંબી ના લખવી જોઈએ. પ્રસ્તાવનાના છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં તમે કોઈનો આભાર વ્યક્ત કરવા માંગતા હોવ તો આભાર દર્શન/ ઋણ સ્વીકાર પણ કરી શકો છો.

3. અનુક્રમણિકા

અનુક્રમણિકાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય અહેવાલના વાચકને કોઈપણ માહિતી ઝડપથી મળી જાય તે છે. તેથી અનુક્રમણિકામાં ક્રમ મુખ્ય મુદ્દા, પેટા મુદ્દા પાના નંબર દર્શાવવા જોઈએ નીચેના કોષ્ટક પરથી અનુક્રમણિકાની સમજૂતી મળી રહેશે

ક્રમ	વિગત	પાના નંબર
1	પ્રસ્તાવના	01
2	ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ઉદ્દેશ્યો	02
3	ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારનો પરિચય	03
	A. શહેરી વિસ્તારનો ઈતિહાસ,	05
	B. સ્થાનિક સામાજિક, આર્થિક, તેમજ રાજકીય માહિતી	07
	C. સ્થાનિક વિસ્તારની સાંસ્કૃતિક માહિતી	08
4	શહેરી વિસ્તારની જાહેર સંસ્થાઓનો પરિચય	09

4. ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ઉદ્દેશ્યો.

શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય માટે સત્ર દરમ્યાન કેટલાક ઉદ્દેશ્યો માર્ગદર્શક અને વિદ્યાર્થીઓએ સાથે બેસીને /ચર્ચા કરીને નક્કી કરેલા હોય છે. વિદ્યાર્થી સત્ર / વર્ષ દરમ્યાન શું કામગીરી કરશે તેને મુદ્દાસર રીતે અહીં રજૂ કરવાની હોય છે.

5. ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારનો પરિચય

વિદ્યાર્થી જે શહેરી વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરે છે, તેના વિશે તેને પુરતી માહિતી હોવી જોઈએ તેથી સત્રના શરૂઆતના ક્ષેત્રકાર્યના દિવસોમાં લોકસંપર્ક કરવામાં આવે છે. અહેવાલ લેખન દરમ્યાન શહેરી વિસ્તારના પરિચયના મુદ્દામાં લોકસંપર્ક દરમ્યાન જાણવા મળેલી વિગતો ટૂંકમાં અને મુદ્દાસર લખવાની હોય છે જેમકે શહેરી વિસ્તારનો ઈતિહાસ, વસ્તી વિષયક વિગતો, લોકોની સામાજિક માહિતી, આર્થિક અને રોજગારલક્ષી માહિતી, સાંસ્કૃતિક માહિતી અહીં મુદ્દાસર અને ટુકમાં રજૂ કરવી જોઈએ

6. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાને જાણવા મળેલ વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સમસ્યા વિશેની માહિતી

સમાજકાર્યમાં મુખ્યત્વે વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સમસ્યાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને ક્ષેત્રકાર્ય કરવામાં આવે છે. તેથી ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાને કઈ કઈ વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ જાણવા મળી છે? કઈ કઈ જૂથની સમસ્યાઓ જાણવા મળી છે? તેમજ કઈ કઈ સામુદાયિક સમસ્યાઓ જાણવા મળી છે?- તેની માહિતી અહીં લખવી જોઈએ. અહીં સમસ્યાના ઉદભવ માટેના કારણો, સમસ્યા ટકી રહેવા માટે જવાબદાર પરિબળો તેમજ સમસ્યા નિવારણ માટેના વિકલ્પો શું હોઈ શકે તેની ચર્ચા સામાજિક કાર્યકર્તાએ કરવી જોઈએ.

7. સમગ્ર સત્ર દરમિયાન કરેલ પ્રવૃત્તિઓની વિગત

શહેરી વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્યના પ્રથમ દિવસથી છેલ્લા દિવસ દરમિયાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હતી. તે સ્થાનિક સ્તરે આયોજિત કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી બન્યો હતો – વગેરે દરેક પ્રવૃત્તિઓનું ટૂંકમાં અહીં વર્ણન કરવું જોઈએ

8. ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન કરેલ કાર્યક્રમો

વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા એ સામાજિક જાગૃતિ માટે અથવા સ્થાનિક લોકોની સમસ્યા નિવારણ માટે જે કાર્યક્રમો કર્યા હોય તેની વિગત અહીં લખવાની હોય છે. જેમકે અંધશ્રદ્ધા નિવારણ, વ્યસન મુક્તિ, મેડિકલ કેમ્પનું આયોજન, વિવિધ દિવસોની ઉજવણી વગેરે જેવા કાર્યક્રમો વિદ્યાર્થીએ કરવાના હોય છે જેની રજૂઆત આ મુદ્દામાં કરવાની હોય છે.

9. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ સમસ્યા નિવારણ માટે કરેલા પ્રયાસો

સમગ્ર સત્ર દરમિયાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ સમસ્યા નિવારણ માટે જે પ્રયત્ન કર્યા હોય એટલે કે કેસવર્ક, ગ્રુપ વર્ક અથવા જે કોમ્યુનીટી વર્ક કર્યું હોય, તેની મુદ્દાસર રજૂઆત અહીં કરવાની હોય છે. સમસ્યા નિવારણ માટે કરેલ લોકસંપર્ક, સ્થાનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ, સમસ્યા નિવારણમાં સ્થાનિક આગેવાનો તેમજ લોકભાગીદારી મેળવવા શું પ્રયાસો કર્યા ? તેની ટૂંકી વિગત સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયા સાથે આ મુદ્દામાં લખવાની હોય છે.

10. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાને શીખવા મળેલ બાબત

સમગ્ર સત્ર દરમિયાન શહેરી વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરતા કરતા વિદ્યાર્થીને શું શીખવા મળ્યું ? સ્થાનિક લોકો સાથે કામ કરવાની સમજણ આવી કે નહિ ? લોકોની સમસ્યાઓ, તેના માટે જવાબદાર પરિબળો, સમસ્યા નિવારણ માટે કેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ ? શું સમાજકાર્યનું સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન સમસ્યા નિવારણમાં ઉપયોગી બને છે ? જો હા તો કઈ રીતે તેની વિગતો આ મુદ્દામાં મુકવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

11. સમસ્યા નિવારણ માટે ઉપયોગમાં લીધેલ સામાજિક કાર્યના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનનું ઉપયોજન

ક્ષેત્રકાર્યની કામગીરી માટે સમાજકાર્યની કઈ પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લીધી ? સમાજકાર્યના મૂલ્યો, આચારસંહિતા, તેમજ સમાજકાર્યના વિવિધ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કઈ રીતે કર્યો તેની સમજૂતી સાથે અહેવાલ લેખન કરવું જોઈએ. આ ઉપરાંત, અહેવાલના અંતે જે સમાજકાર્યના જે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેની સંદર્ભ સૂચિ મુકવી જોઈએ.

12. ક્ષેત્રકાર્યની મર્યાદાઓ અને બાકી રહેલા કામો

પ્રસ્તુત મુદ્દામાં ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન જે કામ વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા કરી શક્યા નથી તેની વિગત મુકવી. અહીં મર્યાદા શબ્દનો અર્થ નકારાત્મક નથી. સમયમર્યાદાને કારણે જે કામ બાકી રહી ગયા છે, તે કયા કામ છે ? આવનારા સમય માં જે વિદ્યાર્થીઓ આ વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરશે તેમણે એ કામ કઈ રીતે અને ક્યાંથી શરૂ કરવા જોઈએ- જેવી વિવિધ બાબતોને આ મુદ્દામાં મુકવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

13. ક્ષેત્રકાર્ય સંબંધિત સૂચનો

ભાવિ સમાજ કાર્યકરોએ આ શહેરી વિસ્તારમાં કામ કરતી વખતે કઈ કઈ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ ? તેમના કામમાં ક્યા ક્યા લોકો અને સંસ્થાઓ મદદરૂપ થઈ શકે છે ? કામમાં જો અવરોધ આવતા હોય તો તે માટે ક્યા પરિબળો જવાબદાર છે તેની ચર્ચા આ મુદ્દામાં કરવી જોઈએ. બીજા વર્ષે જો કોઈ વિદ્યાર્થીઓ આ શહેરી વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટે જોડાય તો તેમણે શું ધ્યાન રાખવું ? નવા કામો વિકસાવવા કે જુના બાકી રહેલા કામો માટે શું પ્રવૃત્તિઓ કરવાની બાકી રહી ગઈ છે તેની વિગત અહીં મુકવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

14. આંકડાકીય માહિતી

અહેવાલ લેખનના અંતે ગામની વધારાની વિગતો, જેવી કે સ્થાનિક વિસ્તારની વસ્તી અંગે સરકારશ્રી દ્વારા પ્રકાશિત કરેલ વિગતો, નગરપાલિકાના ઠરાવો, વિવિધ યોજનાઓના અમલીકરણ અને લાભાર્થીઓની સંખ્યા, APL- BPLકાર્ડધારકો, અંત્યોદય કુટુંબો, વિધવાઓ, વૃદ્ધો અને વિકલાંગોની સંખ્યા, -વગેરે જેવી અગત્યની વિગતોની નોંધ અહેવાલ લેખન દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા એ કરવી જોઈએ.

15. પેપર કટિંગ અને ફોટોગ્રાફ

અહેવાલ લેખનના અંત ભાગમાં શહેરી વિસ્તારમાં કરેલ કાર્યક્રમો કાર્યક્રમો, સેવાર્થી જૂથ સાથે કરેલ કામગીરી વગેરેના ફોટોગ્રાફ મુકવા જોઈએ આ ઉપરાંત તમારા ફિલ્ડ વિસ્તારમાં કરેલા કાર્યક્રમ સંબંધિત પ્રેસનોટ આપી હોય તો તેના પેપર કટિંગ મુકવા જોઈએ. તમારા શહેરી સમુદાયના વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ અંગે કોઈ સમાચાર દૈનિક પત્રોમાં છપાયા હોય તો તેની પેપર કટિંગ અહીં અહેવાલમાં મુકવી જોઈએ.

16. સંદર્ભ સુચિ

સમાજકાર્ય અભ્યાસક્રમમાં “ક્ષેત્રકાર્ય” એક પ્રાયોગિક પેપર છે તેમ છતાં અહેવાલ લેખન કરતી વખતે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ વિવિધ સૈધાંતિક બાબતોને સાંકળવા સમાજકાર્યના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. તેથી ક્ષેત્રકાર્યની કામગીરી ને સમજવા વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ જે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેની સંદર્ભસુચિ બનાવીને અહેવાલ લેખનમાં રજૂ કરવાની હોય છે. APA Styleમાં સંદર્ભ સુચિ લખવામાં આવે તે ઈચ્છનીય બાબત છે.

17. અહેવાલ લેખન દરમ્યાન ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

સમાજકાર્યનાં સ્નાતક તેમજ અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમના દરેક સત્રના અંતે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના સમગ્ર સત્ર દરમ્યાન કરેલા કાર્યના સાર સ્વરૂપે સત્રાંત અહેવાલ લખવાનો હોય છે. સત્રાંત અહેવાલમાં સત્ર દરમ્યાન કરવામાં આવેલ દરેક પ્રવૃત્તિઓની વિગતવાર માહિતી રજૂ કરવાની હોય છે. અહેવાલમાં રજૂ કરવામાં આવેલ માહિતી સચોટ હોવી જોઈએ માહિતીનું લંબાણ ટાળવું જોઈએ. અહેવાલ લેખન માટે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

- અહેવાલ મુદ્દાસર લખવો જોઈએ.
- સત્ર દરમ્યાન કરેલ દરેક કામગીરીનો અહેવાલમાં સમાવેશ થઈ જવો જોઈએ.

- સત્ર દરમ્યાન કરેલ દરેક પ્રવૃત્તિને ટૂંકમાં રજુ કરવી જોઈએ.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ કરેલ કામગીરીને સમાજકાર્યના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન સાથે જોડીને અહેવાલમાં રજૂ કરવી જોઈએ.
- અહેવાલની ભાષા અને જોડણી ક્ષતિ રહેતી હોવી જોઈએ
- અહેવાલ લેખન માટે રંગીન કે ખૂણા પર ડીઝાઇન દોરેલ હોય તેવા પેજ વાપરવા નહિ.
- અહેવાલ લેખન માટે સફેદ લીટીવાળા A4 સાઈઝના એક્સરખા પેજ વાપરવા. શક્ય હોય તો કોમ્પ્યુટર પર ટાઈપ કરીને અહેવાલ લખવો.
- અહેવાલમાં જરૂર જણાય ત્યાં વચ્ચે કાર્ય પ્રવૃત્તિના ફોટા મુકવા, ફોટાનો સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરવો.
- અહેવાલમાં બિનજરૂરી પુનરાવર્તન ટાળવું જોઈએ.

6.7 ઉપસંહાર

આમ શહેરી વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરવા માટે શહેરી વિસ્તારની સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિ, વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાય વચ્ચેના સામાજિક સંબંધો, શહેરી સમુદાયમાં કાર્યરત ઔપચારિક સંસ્થાઓ સરકારી એજન્સીઓની કામગીરી, ગંદા વસવાટોની સમસ્યાઓ તેમની જરૂરિયાતો, મુશ્કેલીઓ, જીવન સંઘર્ષ, જીવનની ગુણવત્તા, વગેરે બાબત પ્રથમ તબક્કે માહિતી મેળવવી જોઈએ.

માહિતી મેળવ્યા પછી તે માહિતી મુજબ સ્થાનિક સમુદાયને સમસ્યા નિવારણ તેમજ તેમના વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી જોઈએ. ક્ષેત્રકાર્યની દરેક પ્રવૃત્તિઓ દરમ્યાન સમાજકાર્યના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનને સાંકળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

6.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- 1 નીચેના માંથી કઈ શહેરી વિસ્તારની સમસ્યા નથી
 (A) ખેતીની નિષ્ફળતા (B) ગટર પાણીની અયોગ્ય વ્યવસ્થા
 (C) ટ્રાફિકની સમસ્યા (D) પ્રદુષણની સમસ્યા
- 2 શહેરી સમસ્યા માટે સ્થાનિક સ્તરે કોનો સંપર્ક કરવો જોઈએ
 (A) કોર્પોરેટર (B) ધારાસભ્ય
 (C) મેયર (D) વકીલ
- 3 શહેરી સમુદાયની વિશેષતા જણાવો.
 (A) અનોપચારિક સંબંધો (B) ગંદા વસવાટ
 (C) આજીવિકામાં વિવિધતા (D) ઉપરોક્ત બધા
- 4 ગંદા વસવાટો ની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.
 (A) વસ્તીની ગીચતા (B) સુવિધા વગરના આવાસો
 (3) A અને B બંને (D) એકપણ નહિ
- 5 શહેરોમાં ઝુપડપટ્ટી વિકસવાના કારણો જણાવો.
 (A) અતિ વસ્તી (B) ઝડપી શહેરીકરણ

(C) A અને B બંને (D) એકપણ નહિ

6 સામાજિક કાર્યકર્તાએ શહેરી સમુદાયના વિકાસ માટે કયા વિભાગનો સંપર્ક કરવો જોઈએ

(A) પાણી પુરવઠા વિભાગ (B) રોડ અને બાંધકામ વિભાગ
(C) શહેરી વિકાસ વિભાગ (D) ઉપરોક્ત એકપણ નહિ

6.9 ચાવી રૂપ શબ્દો

- શહેર - જે વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી વસ્તીનું કદ મોટું હોય અને વસ્તીની ઘનતા વધુ હોય તેમજ મોટાભાગની વસતિ બિનકૃષિ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલી હોય અને વસતિમાં અનેકવિધતા હોય તેવા વિસ્તારને નગર કે શહેરી વિસ્તાર કહેવાય.
- સમુદાય વિકાસ વિભાગ - મહાનગર પાલિકા અંતર્ગત આવતો સરકારી વિભાગ છે, જે શહેરી લોકોનો સર્વે કરીને વિવિધ કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ લોકો સુધી પહોચાડવાનું કામ કરે છે.
- શહેરી સમાજકાર્ય - સમાજકાર્યની વિશિષ્ટ શાખા છે જેમાં શહેરી વિસ્તારના પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ અને તેના નિવારણ માટેના પ્રયોગો હાથ ધરવામાં આવે છે. સમાજકાર્યની સ્નાતક કે અનુસ્નાતકની પદવીના ભાગરૂપ વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા દ્વારા શહેરના પછાત વિસ્તારોમાં જઈને કરવામાં આવતું વ્યાવસાયિક કાર્ય એટલે શહેરી ક્ષેત્રકાર્ય

1 (A) ખેતી ની નિષ્ફળતા
2 (A) કોર્પોરેટર
3 (D) ઉપરોક્ત બધા
4 (3) A અને B બંને
5 (3) A અને B બંને
6 (C) શહેરી વિકાસ વિભાગ

6.10 સ્વાધ્યાય

- શહેરીકરણની લોકો પર પડતી અસરો બાબતે જૂથ ચર્ચા કરો .
- શહેરી વિસ્તારની સમસ્યાઓ ટકી રહેવા માટે કયા કારણો જવાબદાર છે ? તે બાબત ક્ષેત્રકાર્યના લોકો સાથે ચર્ચા વિચારણા કરો.
- ક્ષેત્રકાર્યના લોકોના આંતર વૈયેક્તિક સંબંધો કેવા છે તે જાણવાનો પ્રયાસ કરો.
- તમારા ક્ષેત્રકાર્યના વિસ્તારનું સામાજિક આર્થિક સર્વેક્ષણ કરો.
- તમારા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારનો નકશો બનાવો.
- તમારા કોલેજ નજીક આવેલ રૂપડપટ્ટી વિસ્તારની મુલાકાત લઈને તેમની વચ્ચે કોઈ સામાજિક દિવસની ઉજવણી કરવાનું આયોજન કરો.
- શહેરી સમુદાય વિકાસ વિભાગની મુલાકાત લઈને તેની પ્રવૃત્તિઓ વિષે માહિતી મેળવો.
- નગર પાલિકા અને મહાનગર પાલિકાના કાર્યો વિષે માહિતી મેળવો.

6.11 સંદર્ભ ગ્રંથો

- 1 S.Subedar (2014) Field work training in Social Work, Rawat publication, Jaipur
- 2 Methyu (1999) Field work Manual, Tata institute of Social Sciences, Mumbai
- 3 Field work Manual –Udaipur school of social work

- 4 પટેલ આનંદી (2014) વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યના આધારસ્તંભો, વ્યાવસાયિક અભિવૃદ્ધિ પ્રકાશન, અમદાવાદ
- 5 ચાવડા ગીતા (2007) વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય, લોકનિકેતન પ્રકાશન, રતનપુર
- 6 દવે જે. (2014) નગર સમાજશાસ્ત્ર, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ
- 7 દવે જે. (2014) ભારતીય સમાજનું માળખું, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ
- 8 દવે જે. (2014) ભારતીય સામાજિક સમસ્યાઓ, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.

